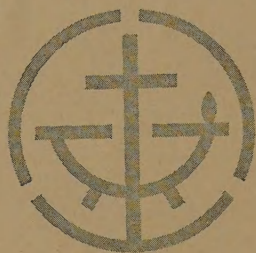

School of Theology at Claremont

1001 1373155

GERMAN

LIBRARY

Southern California
SCHOOL OF THEOLOGY
Claremont, California

Aus der Bibliothek
von
Walter Bauer

geboren 1877
gestorben 1960

Lucius

Armenzorg bij de
Joden in Palestina.

van 100 v. Chr.—200 n. Chr.

A. VAN ITERSON.

ARMENZORG BIJ DE JODEN IN PALESTINA

VAN 100 V. CHR. — 200 N. CHR.

BOEK- EN STEENDRUKKERIJ EDUARD IJDO. — LEIDEN.

HV
3193
P3
I85

Armenzorg bij de Joden in Palestina

van 100 v. Chr.—200 n. Chr.

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID

AAN DE RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN

OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

DR. P. J. BLOK,

HOOGLEERAAR IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN WIJSBEGEERTE,

VOOR DE FACULTEIT DER GODGELEERDHEID

TE VERDEDIGEN

op Woensdag 1 Februari 1911, des namiddags te 4 uur,

DOOR

AART VAN ITERSON,

GEBOREN TE LEERBROEK.

LEIDEN,
EDUARD IJDO.
1911.

Theology Library
SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

AAN MIJNE VROUW.

A1121

Het voltooien van dit proefschrift biedt mij een welkome gelegenheid een woord van dank te brengen aan hen, die grooten invloed hadden op mijn studie.

Dit doe ik allereerst en bovenal aan u, WelEerwaarde OUDEGEEST, pred. te Valkenswaard, die door Uwe medewerking vele jaren geleden een geheel andere richting aan mijn leven hebt gegeven en sinds dien een vaderlijke vriend voor mij zijt gebleven.

Met dankbaarheid gedenk ik wat wijlen Prof. TIELE en VAN MANEN voor mij waren.

Het was mij een voorrecht uwe colleges te hebben mogen volgen, Hooggeleerde EERDMANS, PIJPER, CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, GOOSZEN en OFFERHAUS.

Ten zeerste waardeer ik Uwe welwillendheid, Hooggeleerde EERDMANS, dat Gij mijn promotor wilt zijn; mijn hartelijken dank tevens voor de goede wenken bij de afwerking van dit proefschrift gegeven.

Uwe hulp, Hooggeleerde OORT, bij de samenstelling van mijn dissertatie en Uwe belangstelling in mijn werk, wordt door mij op hoogen prijs gesteld. Uw onderwijs, op de openbare zoowel als op de bijzondere colleges, heeft bij mij den lust opgewekt tot het bestudeeren van het tijdvak waaruit mijn onderwerp is genomen, en stelde mij in staat de noodige bronnen zelfstandig te raadplegen.

I N H O U D.

	Bladz.
I. Maatschappelijke toestand	1—47
a. <i>Historisch overzicht</i>	1
Alexander Jannaeus, 1. — Alexandra, 1, 2. — Aan de Romeinen schatplichtig, 2, 3. — Herodes de Groote, 3—8. — Na Herodes' dood, 8, 9. — Onder Romeinsch bestuur, 9, 10. — De procuratoren, 10-15. Galiléa, 15, 16. — Begin van den strijd, 16—19. — Gevolgen van den oorlog, 19—20. — Opstand onder Barkochba, 20—24.	1—24
b. <i>Toestanden en verhoudingen</i>	24
Vruchtbaarheid, 24—27. — Landbouw, 27—30. — Veeteelt, 30. — Industrie, 30, 31. — Handel, 31—33. — Zware lasten, 33—35. — Verhouding rijk en arm. 35—41	24—41
c. <i>Slaven</i>	41
Slaaf worden, 42, 43. — Behandeling, 43, 44. — 't Vrijlaten van den Hebreeuwschen slaaf, 45. — Het loskopen van slaven, 45—47	42—47
II. Middelen ter voorkoming van armoede . . .	48—52
Werkverschaffing, 48. — Niet bedelen, 48, 49. — Waarde van den arbeid, 49—52	48—52
III. Beginselen der armenzorg	53—77
a. <i>Natuurlijk medelijden</i>	53
Het Oude Testament: Bondsboek, 53, 54. — Profeten, 54—56. — Deuteronomium, 56—58. — Leviticus, 58. — Psalmen, 58. — Wijzen en spreukendichters, 58, 59	53—59
Apokryphen en Pseudepigraphen: Jez. Sirach, 59—61. — Tobit, 61. — Test. der 12 Patriarchen, 61	59—61
Talmoed en Tosefta, 62—69. — N. T., 69, 70.	62—70

b. <i>Godsdienstig beginsel</i>	70
De armen zijn Jahwe's volk, 70. — Het land behoort aan Jahwe, 70, 71. — Sabbatsjaar, 71, 72. — Jubeljaar, 73. — Verhouding tegenover vreemden, 73—75	70—75
c. <i>Gehoorzaamheid aan Gods geboden</i>	75—77
IV. <i>Šedaḳa en gēmiloet ḥasadim</i>	78—79
V. <i>De regeling der armenzorg</i>	80—120
a. <i>De uitvoering der O. T. bepalingen over Pe'a e. a.</i>	80
פֶּאֶה, 80. — De grootte van pe'a, 80—82. — Waarvan moet pe'a worden gegeven? 83. — Wanneer is iets pe'a? 83—88. — רֶקֶט, 88—91. — שְׂבָחָה, 92—95. — פֶּרֶט, 95. — עֻלְלָה, 95—97. — Werden al deze voorschriften uitgevoerd? 97, 98 — Armentiend, 98—100	80—100
b. <i>Synagogale Armenzorg</i>	100
Inzameling der aalmoezen: Gabbae šedaḳa, 101, 102. — Het inzamelen der gaven, 102, 103. — Koepa, 103, 104. — Tamhoei, 104. — Was er nog een andere kas? 104—106. — De verplichting tot bijdragen, 106—109. — In de synagogen, 109, 110	101—110
Verdeeling der aalmoezen: Onderzoek naar den toestand van den arme, 110, 111. — Gaven uit de tamhoei, 111. — Bedelaars, 111, 112. — Gaven uit de koepa, 112. — Vroegere stand der bedeelden, 112—114	110—114
Weezen, 115. — Poerimfeest, 116. — Geld voor een bepaald doel, 116. — In 't geheim geven: De kamer der zwijgenden, 116—119. — Besluit, 119, 120	115—120
Stellingen	121

TRANSSCRIPTIE.

א	=	'
ב	=	b
ג	=	g
ד	=	d
ה	=	h
ו	=	w
ז	=	z
ח	=	h
ט	=	t
י	=	j
כ	=	k
ל	=	l
מ	=	m
נ	=	n
ס	=	s
ע	=	c
פ	=	p of ph
צ	=	s
ק	=	k
ר	=	r
ש	=	s
שׁ	=	sj
ת	=	t

De sj^ewa mobile door een kleine hooger geplaatste letter.

I. MAATSCHAPPELIJKE TOESTAND ¹⁾.

---

a. Historisch overzicht.

De eeuwen, waarover ons onderzoek loopt, waren voor het Joodsche volk in Palestina een tijd van veel lijden en ten slotte van bijna geheele vernietiging van zijn volksbestaan. Alexander Jannaeus was gedurende zijn 27-jarige regeering (103—76) voortdurend in buiten- en binnenlandsche oorlogen gewikkeld, meest moedwillig door hem uitgelokt, welke niet altijd gelukkig voor hem uitvielen ²⁾. In eigen land moet hij een hardnekkigen strijd voeren om zich te handhaven; duizenden sneuvelen, en ontvluchten het land. Namelooze ellende was door dezen woesteling over zijn land gebracht. „Die onophoudelijke oorlogen moeten duizenden slachtoffers gemaakt en rouw in de meeste gezinnen veroorzaakt hebben; van menige familie daarenboven zwierf de vader of een broeder in ballingschap, waardoor de teruggeblevenen vaak aan gebrek ten prooi waren” ³⁾. Zoo was zijn regeering niet bevorderlijk voor de welvaart van zijn volk ⁴⁾.

De regeering van koningin Alexandra (76—67) was daarentegen over het algemeen gunstig, doordat er rust heerschte van binnen en naar buiten. Volgens het oordeel der schrift-

---

1) E. Schürer, Geschichte des jüdischen Volkes im Z. A. Jesu Christi Bd. I³, ⁴ 1901, Bd. II³, III³ 1898; aangehaald als Schürer.

2) Schürer I, S. 277 ff.

3) H. Oort, De laatste eeuwen van Israël's Volksbestaan II (1878), blz. 42. 4) H. Graetz, Gesch. der Juden III³, S. 137.

geleerden was het een tijd van buitengewone vruchtbaarheid¹⁾; het volk leed echter onder de heerschappij der Farizeërs met hun strenge handhaving der wet, die hun welvaart te gronde richtte²⁾. Temeer bleef deze gunstige tijd in de herinnering leven, omdat na den dood der koningin door droogte slechte jaren kwamen³⁾, en het land door broedertwisten had te lijden, die hiermee eindigden, dat het, na de lasten van den

Aan de Ro- oorlog te hebben ondervonden, aan de Romeinen schat-
meinen schat- plichtig werd (63 v. Chr.)⁴⁾.
plichtig.

Na den aftocht van Pompeius volgden enkele rustige jaren; daarna was het land weer blootgesteld aan twisten, opstanden, en aan de afpersingen en hebzucht van Gabinius en Crassus, terwijl duizenden als slaaf werden verkocht⁵⁾.

In 49 v. Chr. beginnen de, voor het Romeinsche rijk zoowel als voor de provinciën, noodlottige burgeroorlogen; voor de laatsten vooral zoo zwaar omdat zij groote sommen moesten opbrengen voor de strijdende partijen. Iedere verandering in de geschiedenis van het Romeinsche rijk weerspiegelde zich in die van Syrië en Palestina; van 49—30 wisselden deze laatsten dan ook viermaal van meester⁶⁾.

Was Caesar, uit dankbaarheid voor de hem verleende hulp, het Joodsche volk goed gezind⁷⁾, Cassius' hand

1) Schürer I, S. 290.

Dérenbourg, Essai sur l'histoire et la géographie de la Palestine, d'après les Thalmuds et les autres sources rabbiniques. p. I. Histoire de la Palestine depuis Cyrus jusqu' à Adrien, Paris 1867, p. 111.

2) Oort, a. w. II, blz. 71.

3) Dérenbourg, l. c. p. 111 s. Ta'anit III, 8. Jos. Oudh. XIV, 2 § 1.

4) Schürer I, S. 291—300.

5) Schürer I, S. 338—342.

6) Schürer I, S. 342.

7) Th. Mommsen, Röm. Gesch. V, S. 501 f. Josephus, Oudh. XIV, 10 § 5, 6.

drukte zwaar op de Joden; hij legde in 44 v. Chr. het kleine land een schatting op van 700 talenten zilver; toen enkele steden weigerden daaraan mee bij te dragen, werden de inwoners als slaaf verkocht ¹⁾. Na diens vertrek werd het niet beter; er was een toestand van volledige anarchie in het aan zichzelf overgelaten gebied, waar 't recht van den sterkste gold; daarna eischte het verblijf van Antonius, die een buitensporig leven leidde, groote sommen van de provinciën, waaraan ook Palestina zijn deel moest bijdragen ²⁾; waarop, na binnenlandsche onlusten, een inval der Parthen volgde (40 v. Chr.), die het land en de hoofdstad plunderden en zoo nog meer ellende brachten. Door de vriendschap met de Parthen werd Antigonus koning, doch slechts voor korten tijd (40—37), want Herodes, die zijn toevlucht bij de Romeinen had gezocht, werd bij senaats- ^{Herodes de Groote.} besluit tot koning der Joden benoemd. Eerst moest hij echter nog om zijn bezit strijden: Antigonus en de Parthen waren nog in het land; dit moest gezuiverd worden van avonturiers en roovers. Dit alles ging in vele plaatsen met groote ellende gepaard, „daar het niet meer dan billijk was, dat de soldaten voor de moeite beloond werden” ³⁾, en dus de ingenomen steden mochten plunderen, tenzij dit voor een groote som werd afgekocht. Met behulp der Romeinen viel ten slotte de lang verdedigde hoofdstad hem in handen (37 v. Chr.). De Romeinsche soldaten moordden

---

1) Schürer I, S. 350. Josephus, Oudh. XIV, 11 § 2.

2) Schürer I, S. 351 f.

Uit Josephus, Oudh. XIV, 15 § 4 blijkt duidelijk hoe de vijandelijke legers leefden ten koste van het land: „Zelfs had Antigonus aan allen die in den omtrek woonden het bevel doen toekomen, dat zij met alles, wat zich op het veld bevond, naar het gebergte zouden vluchten, opdat de Romeinen, van de noodige levensmiddelen verstoken, van honger zouden omkomen.” (vert. van Terwogt).

3) Jos. Oudh. XIV, 16 § 3.

en plunderden, doch Herodes trachtte hen daarom zoo spoedig mogelijk door rijke geschenken weg te krijgen, omdat zulke geweldnarigen in zijn hoofdstad hem niet gewenscht waren ¹⁾. Josephus klaagt van dezen tijd: „Daar kwam geen einde aan de ellende, gedeeltelijk door de groote hebzucht van den overwinnaar, die geld noodig had, gedeeltelijk ook omdat het land wegens het sabbatjaar onbebouwd lag” ²⁾.

Met Herodes begint een tijd van rust en daardoor van voorspoed, na de ruim 30 jaren van bijna onafgebroken strijd, waardoor 't rooverwezen toegenomen, veiligheid en zekerheid voor leven en goed verminderd, de handel en welvaart belemmerd waren. „Naar het uiterlijke te oordeelen hadden (daarentegen) de onderdanen van Herodes geen reden van klagen.... Orde en recht werden met kracht gehandhaafd.... de naburen dachten er niet aan den krijgshaftigen Joodschen koning te verontrusten ³⁾.”

In de eerste jaren van zijn regeering moest Herodes zijn macht bevestigen ⁴⁾. Zijn tegenstanders waren: het volk, dat hij met strengheid of door gunstbewijzen aan zich onderwierp; de adel, waarvan hij in Jeruzalem 45 der machtigsten en rijksten liet ombrengen en hun vermogen naaste, waardoor hij tevens in het bezit van groote geldsommen kwam, om zijn begunstiger Antonius goed gestemd te houden; de leden van het Hasmoneesche huis, door hem als vijanden beschouwd en op wreede wijze uit den weg geruimd; ten slotte de Egyptische koningin Kleopatra. Deze laatste stelde den koning der Joden hooge eischen, door hem een deel van zijn gebied te ontnemen, waaronder ook het schoonste en beste van Palestina, de vruchtbare streek

---

1) Mommsen, a. a. O. V, S. 503. Schürer I, S. 355 ff.

2) Oudh. XV, 1 § 2.

3) Oort, a. w. II, blz. 126.

4) Schürer I, S. 377—387.

om Jericho. Dit land moest hij nu weer voor een hoog bedrag van Kleopatra pachten, daar het deze alleen om de belastingen te doen was ¹⁾. Zoo gingen de eerste jaren van Herodes' regeering voorbij onder voortdurenden strijd om zijn bestaan. Daarbij trof in het voorjaar van 31 v. Chr. een andere ramp het land, een hevige aardbeving waarbij 30.000 menschen om het leven kwamen ²⁾. Met vaste hand en niets ontziende middelen wist Herodes zich echter te handhaven, het land tot rust te brengen, en groote rijkdommen en macht te verwerven. Zijn regeering heeft dan ook een goede zijde: door de bestaande rust en veiligheid kunnen landbouw en handel zich ontwikkelen. Zijn groote rijkdom stelt hem in staat aan zijn lust tot oprichten van grootsche bouwwerken te voldoen ³⁾, waardoor veel geld in omloop kwam, de handel bloeide, omdat vele materialen van elders moesten worden aangevoerd ⁴⁾, zooals bij den aanleg van de haven van Caesaréa, en velen gelegenheid hadden iets te verdienen. Alle moeite deed hij om in zijn gebied geordende toestanden te scheppen, waartoe vooral behoorde het beteugelen van het rooverwezen, zooals blijkt uit het overbrengen van Idumaeërs en Babylonische Joden naar Trachonitis ⁵⁾. De bewoners van dat land waren van nature roovers, door de ruwheid van hun gebied bijna niet te genaken, en vormden een voortdurend gevaar voor de Joodsche kolonisten in Batanea en Hauran ⁶⁾. Dat er welvaart moet geweest zijn in Herodes' gebied blijkt wel uit „de groote bedragen, die het hem opbracht; het jaar-

---

1) Mommsen, a. a. O. V, S. 503 f. Schürer I, S. 380 ff.

2) Schürer I, S. 383.

3) Jos. Oudh. XV, XVI. Oorl. I, § 21. Schürer I, S. 387—392.

4) Jos. Oudh. XV, 9 § 6.

5) Jos. Oudh. XVI, 9 § 1, 2; XVII, 2 § 1—3.

6) R. P. M. B. Schwalm, *La vie privée du peuple juif à l'époque de Jésus-Christ*, 1910, p. 163—168.

lijksche inkomen toch zijner erfgenamen werd, bij de verdeling van zijne nalatenschap, op ongeveer duizend talenten, d. i. vier tot vijf millioen gulden berekend ¹⁾."

Herodes was bekend om zijn mildheid. Menigmaal, vooral in tijden van nood, heeft het Joodsche volk zijn welwillendheid ondervonden. In 25 v. Chr. werd het land door een langdurige droogte getroffen; de gevolgen: mislukking van den oogst, hongersnood en verschillende ziekten, waaronder de pest, bleven niet uit. Zelf trok hij daardoor geen inkomsten uit zijn land; bovendien zon hij op alle mogelijke middelen om leniging in den nood te brengen; hij nam zijn gouden en zilveren sieraden en wierp ze in den smeltkroes om ze te gelde te maken, waarvoor koren uit Egypte aangevoerd en uitgedeeld werd; hij voorzag in den winter de behoeftigen van kleeding, daar zij door den dood van hun vee geen wol of andere stof hadden voor de vervaardiging hunner kleederen; ten slotte verschaftte hij den landbouwers zaaikoren ²⁾. In 20 v. Chr. „ontsloeg hij zijn onderdanen van een derde deel der belastingen, onder het voorwendsel dat zij zich van de mislukking van den oogst herstellen zouden, maar in werkelijkheid om de ontevreden en gunstig voor zich te stemmen" ³⁾. Vol vreugde over het geluk hem ten deel gevallen bij zijn bezoek aan Agrippa, „en zich verheffende op zijn bestuur, waaronder niemand ooit aan het noodige gebrek zou lijden, deed hij (14 v. Chr.) ten behoeve van het volk afstand van het vierde deel der belastingen van het verlopen jaar" ⁴⁾.

Ondanks deze voordeelen van een krachtig bestuur, werd zijn heerschappij met tegenzin gedragen: Herodes was een vreemdeling, een vriend der Romeinen, vele zijner stich-

---

1) Oort, a. w. II, blz. 138. Mommsen, a. a. O. V, S. 511, Anm. 1, vermeldt dat Herodes de Gr. $\pm$ 1200 talenten inkomen had.

2) Jos. Oudh. XV, 9 § 1, 2.

3) Jos. Oudh. XV, 10 § 4.

4) Jos. Oudh. XVI, 2 § 5.

tingen hadden een afgodisch karakter; en hierbij kwamen bezwaren van stoffelijken aard. De belastingen waren drukkend, goederen van zijn persoonlijke vijanden nam hij willekeurig in bezit; het aldus verworven geld bleef niet in het land, maar werd daarbuiten besteed. Het buitenland werd bevoordeeld ten koste van eigen gebied; „in Antiochië liet hij een straat van een uur lang met marmer beveloren, en middelerwijl waren te Jeruzalem, in den regentijd, zelfs de hoofdstraten modderpoelen” ¹⁾. De klacht, door het gezantschap te Rome na Herodes' dood geuit, is ten deele dan ook gerechtvaardigd. Zij betuigden, dat hij wel „de naburige, door vreemdelingen bewoonde steden met prachtige gebouwen als anderszins had versierd, maar ten koste van zijne eigene steden, die daardoor te gronde gericht werden. Zoo had hij zijn volk, dat zich bij zijne troonsbestijging in welstand mocht verheugen, tot volslagen armoede gebracht, de aanzienlijksten om de onbeduidendste redenen.... laten ombrengen en hunne bezittingen aan zich getrokken, en hen, die hij in het leven liet, van hun geld en goed beroofd. Behalve dat hij de jaarlijksche belasting, welke aan al de burgers hoofd voor hoofd opgelegd was, invorderde, moesten er nog bovendien allerlei geschenken aan hem, zijn vertrouwden en vrienden, als ook aan de beambten, die de belastingen moesten innen, aangeboden worden, daar men zich niet voor grooter onrecht kon vrijwaren dan met geschenken in goud en zilver” ²⁾. En elders zegt Josephus, dat Herodes het voor 't verstandigst hield zich bij de Romeinen verdienstelijk te maken, en zich van hunne welwillendheid op anderer kosten te verzekeren ³⁾.

---

1) Oort, a. w. II, blz. 131.

2) Jos. Oudh. XVII, 11 § 2.

3) Oudh. XIV, 11 § 2.

Zooals we boven meedeelden, had zijn regeering ook haar goede zijde; doch de bezwaren waren voor de Joden overwegend, en daardoor nam het getal der ontevredenenen toe. Deze sloten zich veelal bij de rooverbenden aan, om zich tegen de dwingelandij van den vreemden heerscher te verzetten, waardoor deze weer tot strengere maatregelen zijn toevlucht moest nemen; zoodoende werd de klove tusschen hem en zijn volk steeds grooter, wat niet bevorderlijk was voor de welvaart des lands.

Na Herodes' dood. Na den dood van Herodes bleek allerwege de ontevredenheid; het werd een tijd van algemeene verwarring, waaruit ieder voor zich zooveel mogelijk voordeel zocht te trekken ¹⁾. Niet zoodra had Archelaus den troon bestegen of, te midden der toejuichingen, „riep de een luide om vermindering van de jaarlijksche belastingen, de ander eischte daarentegen loslating der gevangenen, welke door Herodes in grooten getale reeds geruimen tijd in den kerker gehouden werden; weer anderen verzochten de afschaffing van de belasting, welke door Herodes op alles gelegd was, wat op de markt gekocht en verkocht werd, en scherp werd gehandhaafd” ²⁾. Tijdens afwezigheid van den vorst kwam het land dan ook in opstand, vorstelijke verblijven werden vernield, het gebied was onveilig door de vele rooverbenden. De opstand wordt door Varus onderdrukt, doch het land leed zeer veel ³⁾; overal moest worden heengetrokken om de benden uit te roeien, en het leger liet sporen achter: „waarheen zij trokken ontkwam niets aan hun geweld, maar kenteekenden zij hunnen tocht door brandstichting en moord”. „De krijgstucht onder Varus' troepen was bijna geheel verbroken, er werd aan zijn bevelen en voorschriften niet

1) Schürer I, S. 421.

2) Jos. Oudh. XVII, 8 § 3.

3) Schürer I, S. 421, Anm. 9: „Dieser Krieg des Varus wird als einer der verheerendsten . . . erwähnt.”

meer gehoorzaamd, beheerscht als zij waren door de groote zucht naar winst, welke de rooverijen en gewelddadige handelingen hun opbrachten" ¹⁾. De Arabische bondgenooten kenmerkten hun weg door brand en moord; niets was voor hun roofzucht veilig; zij maakten zich meester van de veldvruchten, en meer dan Varus lief was verwoestten zij het land ²⁾.

Na de verbanning van Archelaus kwam Judéa in 6 n. Chr. rechtstreeks onder Romeinsch bestuur, waardoor het ^{meensch bestuur.} uitbreken van den strijd tusschen Rome en het Jodendom verhaast werd. Door de maatregelen der Romeinen ontstond de partij der Zeloten „welche nicht in stiller Ergebung abwarten wollten, bis durch Gottes Fügung die messianische Hoffnung Israels sich erfülle, die vielmehr zu deren Verwirklichung das Schwert ergreifen und den Kampf mit dem gottlosen Feind aufnehmen wollten. Ihren Umtrieben ist es zuzuschreiben, dass das Feuer des Aufruhrs von jetzt an ununterbrochen unter der Asche fortglimmte, bis es endlich 60 Jahre später zur mächtigen Flamme emporloderte" ³⁾. Josephus, die in hen geen politiek-godsdienstige partij ziet, maar van zijn standpunt hen roovers noemt, beschrijft de ellende door hun optreden veroorzaakt aldus: „Daar is geen ramp, geen ellende denkbaar waardoor ons volk, dank zij dezen onruststokers, niet is bezocht geworden, ja meer bezocht dan iemand zeggen kan. Onophoudelijk door oorlogen geteisterd, kon het niet anders of ons volk moest eindelijk onder het voortdurend geweld, waaraan het was blootgesteld, bezwijken. Daarbij kwam nog, dat het volk zijn ware vrienden verloor, die den drukkenden last zouden verlicht hebben, dat roovers het gansche land onveilig maakten en velen van de aanzien-

1) Jos. Oudh. XVII, 10 § 10.

2) Jos. Oorl. II, 5 § 1—3.

3) Schürer I, S. 486 f.

lijkste mannen vermoordden, schijnbaar terwille van het gemeenebest, maar inderdaad uit hoop op buit. Zoo kwam het tot opstanden, met openlijken moord in hun gevolg; nu eens stroomde het bloed der burgers, daar zij door partijhaat zoo op elkander verbitterd waren, dat zij zoo mogelijk niemand hunner tegenstanders in het leven wilden laten; dan weder vielen de vijanden door het doodelijk staal. Eindelijk brak er nog een hongersnood uit, die aan alle schaamtegevoel, welk anders nog den misdadiger weerhoudt, den doodsteek gaf, zoodat steden geplunderd en verwoest werden, totdat ten laatste, ook tengevolge van den opstand, de tempel door het vuur des vijands vernietigd werd" ¹⁾).

De procu- De ellende door volksgenooten verwekt, werd meermalen
ratoren. nog vergroot door de daden der procuratoren. De door Josephus ²⁾ meegedeelde grondstelling van Tiberius: de ambtenaren, van nature geneigd zich te verrijken, zoolang mogelijk in de provincies op hun post te laten, daar zij waren als vliegen op het lichaam van een gewonde; wanneer deze eenmaal verzadigd zijn van diens bloed, vallen zij niet meer met zulk een woede aan als te voren, en gunnen een weinig verademing; deze beschrijving schetst ons zeer goed den aard der procuratoren, die van 6—41 n. Chr. Judéa bestuurden. We hooren uit dit tijdvak een klacht over de drukkende belastingen en verzoek (17 n. Chr.) van Syrië en Judéa om vermindering ³⁾; klachten over de hebzucht der tollenaars, die op gelijken trap met roovers worden gesteld ⁴⁾. Vooral Pontius Pilatus wordt als een geweldenaar, roover en omkoopbaar man streng veroordeeld en hem alle mogelijke misdaden, die een ambtenaar begaan kan, toegeschreven ⁵⁾).

1) Oudh. XVIII, 1 § 1.

2) Oudh. XVIII, 6 § 5.

3) Schürer I, S. 474.

4) Schürer I, S. 478 f.

5) Schürer I, S. 488. Zie echter het gunstiger oordeel over hem Von Dobschütz, Art. Pilatus in Herzog R.E. ³ XV, S. 399.

Een korte tijd van rust breekt voor het geheele land aan onder de regeering van Agrippa I (41—44), die het gansche gebied van Herodes d. Gr. onder zich vereenigde. Na diens dood komt het weer onder het bestuur van Romeinsche procuratoren. Mommsen ¹⁾ zegt van de nu volgende jaren 44—66: „Man hat sich gewöhnt den Ausbruch des Krieges in das Jahr 66 zu setzen; mit gleichem und vielleicht besserem Recht könnte man dafür das Jahr 44 nennen. Seit dem Tode Agrippa's haben die Waffen in Judaea nicht geruht, und neben den örtlichen Fehden, die Juden und Juden mit einander ausfechten, geht beständig der Krieg her der römischen Truppen gegen die ausgetretenen Leute in den Gebirgen, die Eifrigen, wie die Juden sie nannten, nach römischer Bezeichnung die Räuber.“ Wat men ook doet ter onderdrukking, „immer ist die Hydra gewaltiger da. Auf den Gassen der Städte predigten die Patrioten laut den Krieg und nicht wenige folgten in die Wüste; den Friedfertigen aber und Verständigen, die sich weigerten mitzuthun, zündeten diese Bänder die Häuser an. Griffen die Soldaten derglichen Banditen auf, so führten sie wieder angesehene Leute als Geisseln in die Berge; und sehr oft verstand die Behörde sich dazu jene zu entlassen um diese zu befreien.... Gleichzeitig begannen in der Hauptstadt die „Messermänner“ ihr unheimliches Handwerk; sie mordeten wohl auch um Geld.... aber wo möglich zugleich als Patrioten römische Soldaten oder römisch-gesinnte Landsleute.“ De plattelandsbevolking leed vreeselijk onder dit alles. „Die grosse Masse der jüdischen Bevölkerung waren kleine Bauern, die im Schweisse ihres Angesichtes ihre Felder pflügten und ihr Oel preszten.... ver-
wachsen mit den Freischaren in den Gebirgen...

---

1) a. a. O. V, S. 527.

Bauern haben ihn (den oorlog) begonnen und geführt und mit ihrem Blute bezahlt" ¹⁾.

De procuratoren werkten de verwarring in de hand door hun onverstandig optreden, hun ruwheid en hebzucht. „Wenn man die Geschichte der römischen Procuratoren, welchen nunmehr Palästina anvertraut war, überblickt, so möchte man meinen, dass sie alle nach geheimer Verabredung planmässig darauf hinarbeiteten, das Volk zum Aufruhr zu treiben. Selbst die Besten unter ihnen — um von den andern, welche alles Recht mit Füßen traten, ganz zu schweigen — hatten doch keine Ahnung davon, dass ein Volk wie das jüdische vor allem Schonung seiner Eigenthümlichkeiten verlangte" ²⁾. Onder de eerste twee landvoogden was het vrij rustig; alleen werd Palestina tijdens 't bestuur van Tiberius Alexander door een grooten hongersnood geteisterd, zoodat velen door gebrek aan voedsel omkwamen. In die dagen bracht koningin Helena van Adiabene een bezoek aan Jeruzalem; zij liet groote hoeveelheden koren en vijgen uit het buitenland aanvoeren, terwijl haar zoon Izates geld zond om aan de behoeftigen uit te deelen ³⁾. Onder Ventidius Cumanus (48—52) beginnen de onlusten, met moord en plundering wederzijds ⁴⁾. Felix (52—60), steunend op machtige relaties aan het hof in Rome, „meende alle misdaden ongestraft te kunnen bedrijven". Onder zulk een bestuur nam de ontevredenheid en onrust in het land hand over hand toe. Scharen van Zeloten en Sicariërs, wassende in aantal, liepen het land af en beroofden de Romeinsch gezinde burgers; fanatici sleepten door hun dweperij duizenden mee en brachten niet minder ellende tegen dit alles trad Felix met het zwaard op ⁵⁾.

sen, a. a. O. V, S. 528. 2) Schürer I, S. 565.

th. XX, 2 § 6; 5 § 2. 4) Schürer I, S. 568—570.

er I, S. 571—577.

„Het land is een ziek lichaam”¹⁾; „het wemelt van roovers en bedriegers”²⁾. „Zij verdeelden zich in benden over het land, plunderden de huizen der aanzienlijken, vermoordden de eigenaars en verbrandden de dorpen, zoodat gansch Judéa vol was van hunne gruweldaden. En deze krijg nam iederen dag in omvang toe”³⁾.

Porcius Festus (60—62), hoewel met goeden wil bezield, kan het kwaad niet meer herstellen; na zijn dood en voor de komst van zijn opvolger heerscht in Jeruzalem volledige anarchie³⁾.

Van Albinus (62—64) getuigt Josephus „dat er geen boosheid was, waaraan hij zich niet schuldig maakte”. Hem wordt ten laste gelegd: diefstal uit de staatskas, berooving van burgers, loslating van gevangenen voor geld, 'topleggen van bovenmatige belastingen⁴⁾. Als laatste regeeringsdaad liet hij, om schijnbaar iets voor de bewoners van Jeruzalem gedaan te hebben, de gevangenen, die den dood verdiend hadden, om het leven brengen: „hen echter, die om lichte en toevallige overtredingen in den kerker geworpen waren, ontsloeg hij voor eene som gelds. Zoo werd wel de gevangenis geledigd, maar het land van roovers overstroomd”⁵⁾.

De laatste procurator Gessius Florus (64—68) overtrof alle voorgangers in verdorvenheid, „zoo zelfs dat de Joden in de overmaat hunner ellenden Albinus nog als hunnen weldoener prezen”. Deed Albinus het in 't verborgen, Florus verhief zich op zijn misdrijven. Met een onverzadelijke hebzucht vervuld, maakte hij geen onderscheid tusschen veel of weinig, deelde zelfs met roovers den buit. De ellende was mateloos⁶⁾. „Zich door de berooving van de

---

1) Jos. Oorl. II, 13 § 6.

3) Schürer I, S. 579—582.

5) Jos. Oudh. XX, 9 § 5.

2) Jos. Oudh. XX, 8 § 10.

4) Jos. Oorl. II, 14 § 1.

6) Jos. Oudh. XX, 11 § 1.

burgers hoofd voor hoofd te verrijken dacht hem te min; hij plunderde geheele steden, richtte geheele gemeenten ten gronde en het scheelde weinig, of hij had door het gansche land laten afkondigen, dat het een ieder vrij stond om te rooven, onder voorwaarde, dat hij een deel van den buit ontving. Geheele districten werden door zijne hebzucht ontvolkt en velen verlieten hunne voorvaderlijke woonplaatsen en vluchtten naar vreemde provinciën" ¹⁾).

Het was niet alleen een strijd van Romeinen tegen Joden, maar ook onderling. „Es war ein Krieg Aller gegen Alle” (Schürer), ook van priesters en volk. „Er ontstond een twist tusschen de hogepriesters (ἀρχιερείς) aan de eene en de priesters met de voornaamste burgers van Jeruzalem aan de andere zijde”; ieder had een bende achter zich, en handelde naar willekeur. „Zóóver ging eindelijk de onbeschaamdheid en vermetelheid der overpriesters (ἀρχιερείς), dat zij zich zelfs vermaten hunne dienaren naar de dorschvloeren te zenden om de den priesters toekomende tienden weg te nemen, waardoor eenige der armste priesters uit gebrek omkwamen” ²⁾). Tijdens Albinus lezen we van zekeren Ananias, die van 47—59 hogepriester was geweest, dat hij nog steeds grooten invloed had en er geen bezwaar in zag zich op alle manieren te verrijken. „Hij verstond de kunst van geld te maken (χρημάτων ποριστικός) en maakte dagelijks zoowel Albinus als den hogepriester door zijne geschenken aan zich verplicht. Hij had daarbij nietswaardige dienaren, die zich met eenige van de stoutmoedigste lieden verbonden en met geweld de tienden der priesters van de dorschvloeren weg-roofden, onbarmhartig geeselende een ieder, die ze weigerde af te staan. De overige hogepriesters handelden evenals zijne dienaren, zonder dat iemand in staat was zulks te

1) Jos. Oorl. II, 14 § 2, vergel. Oudh. XX, 11 § 1.

2) Jos. Oudh. XX, 8 § 8.

beletten. Vandaar dat de priesters, die vroeger hun onderhoud uit de tienden trokken, in dezen tijd van honger omkwamen" ¹⁾). Tos. Menahot XIII, 21 en Pesahim 57a hebben de herinnering daaraan bewaard en roepen een „wee" uit over die hooge priesterlijke familiën „die zelf hooge priester zijn, hunne zonen zijn schatmeesters en schoonzonen „amarkelin", en hun knechten komen en slaan ons met stokken" ²⁾). Van Ananias wordt gezegd dat hij zich verzadigde met het heilige dat God toekwam ³⁾).

Judéa, dat niet zooveel hulpbronnen had, en waar het geld der bedevaartgangers niet tot blijvende welvaart meewerkte, moet onder dit alles zeer geleden hebben; armoede en ellende namen toe.

Galiléa was rijker, doch ook dit ondervond de schadelijke gevolgen van de voortdurende onlusten. De lotgevallen van dit noordelijk deel des lands hingen nauw samen met die van het zuidelijke: vóór Herodes d. Gr. ook daar opstanden, met geweld onderdrukt; tijdens diens bestuur genoot het de weldaden van den vrede; na diens dood zijn Messiaansche verwachtingen en haat tegen de Romeinen oorzaak van opstanden, waaronder het land veel had te lijden. Ook onder Herodes Antipas blijft het onrustig onder de vrijheidslievende bewoners, en toen Galiléa in 44 eveneens onder het bestuur van Romeinsche procuratoren kwam, openbaarde zich de verborgen gisting. De Zeloten groeiden in aantal; wie niet vrijwillig met hen ging, werd gedwongen; om hun afpersingen

Galiléa.

1) Jos. Oudh. XX, 9 § 2.

2) Tos. Men. t. pl.: שהם כהנים גדלים ובניהם גזברים וחתניהן אמרכלין ועבריהן באין וחובטין עלינו במקלות

Gizbarim en Amarkelin behoorden waarschijnlijk beiden tot de klasse der schatmeesters; wellicht is het verschil dit, dat de eersten de gaven in ontvangst namen en bewaarden, de laatsten het deel der priesters aan dezen gaven. Schürer II, S. 269—271.

3) Pesahim 57a. Keritot 28a: יוחנן בן נרבאי .... וימלא כריסו מקדשי שמים

en plundering werden zij door de Romeinen als roovers behandeld ¹⁾. Welke gevolgen deze toestand voor het platteland had, blijkt uit het volgende: „Von wem es (sc. das Verbot des Kleinviehzüchtens: Dammai II 3: „Der Haber darf kein Kleinvieh züchten“) herrührt, ist allerdings auch nicht angedeutet. Es dürfte *vielleicht in den letzten Jahrzehnten* vor der Tempelzerstörung erlassen worden sein; wahrscheinlich aus Gründen wirtschaftlicher, nicht religiöser Natur, als die Juden in Palästina die anstrengende, in ihrem Endergebnisse wenig ergiebige Landwirtschaft vernachlässigten, manche sie vielleicht ganz aufgaben und die einträglichere, leichtere Kleinviehzucht zu betreiben angingen. Vielleicht wollten sie den auf die Bodenerträge gelegten Steuern der Römer und der Habgier der vornehmen, gewalttätigen Priester entgehen, oder wurden sie durch die ununterbrochenen Kämpfe unter den letzten Prokuratoren an arbeitskräftigen Männern derart geschwächt, dass für die Bestellung des Bodens die erforderlichen Arme fehlten. Die jüdischen Behörden suchten dieses durch die die Kleinviehzucht beschränkenden Verfügungen zu verhindern; mit welchem Erfolge, ist nicht bekannt” ²⁾.

Begin van De roofzucht van Florus gaf in Jeruzalem in 't jaar 66
den strijd. aanleiding tot groote beroering ³⁾, en sedert dien was de
strijd aangebonden met al zijn ellende en verwoestingen. In
vele andere plaatsen, waar Joden en heidenen woonden,
kwam het tot bloedige botsingen, tot zelfs buiten Palestina ⁴⁾;
steden en dorpen werden geplunderd en aan de vlammen

1) Guthe, Art. Galiläa in Herzog R. E. ³ VI, S. 340 f.

2) Dr. A. Büchler, Der galiläische 'Am-ha 'Ares des zweiten Jahrhunderts. Beiträge zur innern Geschichte des palästinischen Judentums in den ersten zwei Jahrhunderten, S. 193 en 273. B. Kamma VII, 7; 79b dit houden van klein vee in Palestina (behalve in steppen en wouden) verboden, in Syrië toegestaan.

3) Jos. Oorl. II, 14 § 6—9.

4) Schürer I, S. 604.

prijsgegeven, gevangenen vermoord ¹⁾. „Zonder den minsten schroom plunderde men het vermogen der vermoorden en bracht den buit der gevallen als na een veldslag in zijn eigen huis. De gansche provincie Syrië was vol van onnoemelyken jammer” ²⁾.

In 67 begon de strijd in Galiléa; de gevolgen bleven niet uit: „de Romeinen verwoestten zonder zich dag of nacht rust te gunnen de velden, beroofden de landbouwers van hun eigendom, doodden telkens de strijdbare manschap en verkochten de zwakkeren als slaven” ³⁾. Zoo was in 't najaar van 67 het Noorden van Palestina in het bezit der Romeinen. Een der hoofden van de opstandelingen, Johannes van Gischala, was met zijn Zeloten naar Jeruzalem ontkomen. Daar ontstond nu groote verwarring door de verschillende partijen. „Tusschen hen, die den oorlog wilden, en hen, die den vrede liefhadden, kwam het tot een heftigen strijd”. Overal was tweedracht, zoowel op het land als in Jeruzalem. 't Gevolg was dat „de oproerig gezinden eerst ieder op zichzelf rooverij uitoefenden tegen hunne landslieden, weldra echter schaarden zij zich in geheele benden te samen om de landbouwers uit te plunderen, waarbij zij in wreedheid en wetsverkrachting niets aan de Romeinen toegaven” ⁴⁾.

De bezettingen der steden verleenden geen hulp aan de gekwelde bevolking; en toen de benden verzadigd waren van de plunderingen op het land, drongen zij gezamenlijk Jeruzalem binnen, waar zij de ellende kwamen vermeerderen. Hierbij voegen zich nog de Idumeërs, door de Zeloten te hulp geroepen; te samen wenden zij zich tegen de gematigde partij, tegen aanzienlijken en bezitters; er werd vreeselijk gemoord en geplunderd. Sicariërs loopen

---

1) Jos. Oorl. II, 18 § 1.

3) Jos. Oorl. III, 4 § 1.

2) Jos. Oorl. II, 18 § 2.

4) Jos. Oorl. IV, 3 § 2.

uit de vesting Massada het land af. Een schrik voor de omgeving was Simon bar Giora, die het Zuiden des lands verwoestte. Josephus zegt van zijn optreden: „Gelijk men achter een sprinkhanenzwerm geheele wouden ontbladerd kan zien, zoo liet Simons leger eene volledige woestenij achter zich, door hier te branden, daar te slechten, en door alles, wat uit den grond was opgegroeid, of te vertreden of af te weiden en zoo te vernietigen, terwijl zijn marsch het bebouwde land nog stugger maakte dan het onvruchtbare. In één woord, geen spoor bleef er in de verwoeste streken over van vroegere bebouwing”¹. Uit huis en hof door Simon verjaagd, bevreesd voor de Romeinen, wier komst nu binnen kort tegemoet gezien werd, namen velen uit het schier ontvolkte en verwoeste Iduméa en uit Judéa de vlucht naar Jeruzalem. Doch ook daar was het bijna niet uit te houden²). Drie partijen bestookten elkander binnen de muren en verbrandden zelfs den grooten voorraad koren, die opgeslagen was tegen het op handen zijnde beleg. Titus maakte hiervoor intusschen zijn toebereidselen. Toen het beleg was begonnen, deed zich de honger dan ook spoedig gevoelen. Binnen de muren heerschen partijstrijd en hongersnood, van buiten dringen de Romeinen op. Met geweld en martelingen worden degenen, van wie men verwacht, dat zij nog voedsel bezitten, gedwongen dat aan te wijzen en af te geven; vele armen zijn genoodzaakt buiten de stad hun voedsel te zoeken, op gevaar den Romeinen in handen te vallen, gekruisigd of verminkt te worden. „Die Hungersnoth erreichte infolge dessen in der Stadt eine furchtbare Höhe; und wenn auch nur die Hälfte dessen auf Wahrheit beruht, was die erfinderische Phantasie des Josephus

---

1) Jos. Oorl. IV, 9 § 7.

2) Oort, a. w. II, blz. 355.

erzählt, so war sie immer noch schrecklich genug".¹⁾ Buiten Jeruzalem deden de gevolgen van den oorlog zich niet minder gevoelen. „Allertreurigst was de aanblik, dien het land bood; de streek, welke te voren met boomen en parken was versierd, was thans overal verwoest en van hout beroofd" ²⁾. Het hout voor de verschansingen van Titus moest uren ver worden gehaald, want in den omtrek was alles gekapt; het leger werd uit Syrië en de naburige provincies van graan en andere levensbehoefte voorzien ³⁾. Na den val van Jeruzalem boden nog een paar steden weerstand, 't langst de vesting Massada, die in 73 werd genomen; de daar gelegerde Sicariërs waren intusschen voortgegaan met rooven en verwoesten van het land, om den Romeinen zooveel mogelijk afbreuk te doen ⁴⁾.

De strijd was ten einde, en zooals wel blijkt uit het boven genoemde, moest de ellende zeer groot zijn. „Het platgetreden, beurtelings door Zeloten en Romeinsche legers te vuur en te zwaard verwoeste land bood een akelig tooneel aan: woestenij allerwege, puinhopen zonder tal. Als kroon-domein door Vespasianus behandeld, was een deel der akkers aan 's keizers gunstelingen weggegeven. De meeste landerijen waren verkocht en zeker wel grootendeels in handen van Romeinsche pachters gekomen. Nu namen de rentmeesters dier nieuwe bezitters natuurlijk maatregelen om de akkers te doen bearbeiten, maar de opbrengst ging dan buitens-lands, zoodat landbouw en veeteelt geen andere voordeelen voor de inboorlingen afwierpen, dan dat zij als daglooners of hoogstens als rentmeesters hun brood konden verdienen. Intusschen werden zij gedrukt door een hoofdgeld van twee drachmen, dat iedere Jood jaarlijks aan de Romeinen moest opbrengen" ⁵⁾.

Gevolgen
van den oor-
log.

1) Schürer I, S. 628.

2) Jos. Oorl. VI, 1 § 1.

3) Jos. Oorl. V, 12 § 4.

4) Jos. Oorl. VII, 8 § 1.

5) Oort, a. w. II, blz. 384.

Enkele herinneringen aan de groote ellende dezer tijden zijn bewaard in de rabbijnsche litteratuur. Eens zag R. Johanan b. Zakkai een dochter van Nikodemon ben Gorion bezig, gerstekorrels onder de achterpooten van koeien van Arabieren op te zoeken, om een weinig voedsel te hebben. Haar vader was, volgens de overlevering, een der drie Jeruzalemsche raadsheeren, die zoo rijk waren, dat ieder van hen gedurende tien jaren de stad zou hebben kunnen onderhouden en voeden met het graan in hunne magazijnen, indien het niet verbrand was. De som, die haar man op haar vastzette, was een millioen gouden denariën. „Wanneer men van het huis van haar schoonvader of van haar eigen woning naar den tempelberg ging om te aanbidden, dan werden er wollen tapijten voor hen uitgespreid, waarover zij heen en terug met vreugde den weg aflegden” ¹⁾. Martha, de dochter van Boëthos, rijke en aanzienlijke vrouw van den ongelukkigen hooge priester Jezus z. van Gamaliël ²⁾, werd van Jeruzalem naar Lydda gevoerd, met de haren vastgebonden aan den staart van een paard. Een zoon van hooge priesterlijke afkomst wordt als slaaf verkocht en vindt later zijn zuster in de grootste ellende en vernedering ³⁾.

Het land genoot nu vooreerst rust; zelfs tijdens de groote opstanden der Joden buiten Palestina schijnt het in het land zelf vrij kalm te zijn gebleven.

Opstand
onder Bar-
kochba.

In 132 brak weer de oorlog in Palestina uit onder Barkochba; „der Aufstand, an Ausdehnung, innerer Kraft und zerstörenden Folgen mindestens ebenso gewaltig wie der zur Zeit Vespasian's” ⁴⁾. Van het verloop van dezen

1) Sifre op Deut. § 305 einde: מעשה ברבן יוחנן בן זכאי וראה ריבה אחת מלקטת שעורים מתחת רגלי בהמתן של ערביים

Oort, a. w. II, blz. 384 v.

Dérenbourg, l. c. p. 293, die vertaalt: „sous les sabots des chevaux.”

2) Schürer II, S. 220.

3) Dérenbourg, l. c. p. 293.

4) Schürer I, S. 682.

strijd is weinig bekend; doch uit alles blijkt dat de worsteling hevig is geweest. Een veldslag werd vermeden, maar uit hun vestingen en bergholen verwoestten de opstandelingen het land en bestreden allen, die niet op hun hand waren. De Romeinen behaalden de overwinning, maar deze was duur gekocht. Hadrianus liet in zijn bericht aan den senaat de gewone formule: „ik en het leger zijn welvarend”, weg. Nog erger dan het verlies aan manschappen was de verwoesting van het land. „Ganz Judäa war nahezu eine Wüste. 50 Festungen, 985 Dörfer waren zerstört, 580.000 Juden (?) im Kampf gefallen, ungerechnet die durch Krankheit oder Hunger umgekommenen. Unzählig war die Menge derer, die als Sklaven verkauft wurden” ¹⁾. Van deze slagen kon het land zich niet spoedig herstellen; de bevolking was gedund, 't land grootendeels onbebouwd, een sterke troepenmacht bleef noodig om de rust te bewaren, daar nationale verwachtingen nauw samenhangend met 't rooverwezen, woelingen veroorzaakten, waartegen Antoninus Pius en Severus nog te velde moesten trekken ²⁾. Galiléa en Samaria werden door een dergelijk lot getroffen als Judéa: „desto ärger ward jetzt auch Galiläa verheert. Und die Samarier dachten an die Verwüstungen dieser Zeit stets nur mit Entsetzen zurück” ³⁾.

In de litteratuur der Joden komen vele herinneringen voor aan de ellende van dien tijd. Jer. Pe'a VII, 1, 18 a, lezen we: „R. Jose leert: olijven zijn niet aan de wet van sjikha onderworpen. R. Sjim'on b. Jakim zegt dat deze woorden van R. Jose alleen gelden voor vroegere dagen, toen er geen olijfboomen meer waren, daar Hadrianus de goddelooze het gansche land had verwoest; maar nu er weer olijfboomen gevonden worden, vallen zij onder de

---

1) Schürer I, S. 698.

2) Mommsen, a. a. O. S. 546.

3) H. Ewald, Gesch. d. Volkes Israel VII² 1859, S. 373.

bepalingen van sjikḥa" ¹⁾. Het land was dus zoo verwoest, dat een olijfboom een zeldzaamheid was, terstond in 't oog liep en daarom door den eigenaar wel niet zou worden vergeten (Pe'a VII, 1). Van R. Tarphon, een schriftgeleerde van priesterlijke afkomst, tijdgenoot van R. Akiba, wordt verhaald dat hij in een tijd van hongersnood de list bedacht zich met 300 vrouwen te verloven, opdat zij (als toekomstige echtgenooten van een priester) zouden mogen eten van de t^{ro}ema ²⁾.

Om de godsdienstvervolgingen, gevaren en drukkende lasten na den oorlog te ontgaan, verlieten vele Joden hun land. Wetgeleerden trachtten dit tegen te gaan; de baraita B. Batra 91 a geeft de volgende bepaling: „De Rabbanan leerden: men mag dan alleen uit Israëel naar het buitenland gaan, als twee sea (koren) een sela kosten. R. Sjim'on zegt: alleen dan, wanneer men niets kan koopen; maar als er nog koren te koop is, mag men niet wegtrekken, zelfs al kostte één sea een sela" ³⁾. Duurte van levensmiddelen was dus een der redenen van uitwijken. Verder weidt R. Sjim'on uit over het zondige van het heengaan, en herinnert aan het lot van Elimelech en de zijnen, die alleen daarom bestraft werden, omdat zij het land hadden verlaten. Zijn tijdgenoot R. Me'ir verheerlijkt het wonen in Palestina en schildert de voorrechten ervan. Het is niet toevallig dat beide geleerden te gelijker tijd aandringen op het wonen in Palestina; de tijds-

1) רבי יוסי אומר אין שכחה לזתים. ר' ש בן יקים לא אמר רבי יוסי אלא בראשונה שלא היו חותים מצויין שבא אדריינוס הרשע והחריב את כל הארץ. עכשיו שהותים מצויין יש לה' שכחה.

2) j. J'ebamot IV, 14: קידש שלש מאות נשים בשני רעבון. ר' טרפון. . . . על מנת להאכילן בתרומה.

Dérenbourg, l. c. p. 378.

3) תנו רבנן אין יוצאין מארץ לחוצה לארץ אלא אם כן עמרו סאתים בסלע אמר רבי שמעון אימתי בומן שאינו מוצא ליקח אבל בומן שמוצא ליקח אפילו עמרה סאה בסלע לא יצא.

ook tos. Ab. Zara IV, 4, ed. Zuckermann del blz. 466 r. 4.

omstandigheden in Galiléa gaven er aanleiding toe. Deze bepalingen golden allereerst wetgeleerden; want de overlevering deelt mee, dat er van hen buitenslands gingen. Zij hadden eerst getracht met werken hun brood te verdienen; toen daaronder hun wetsstudie leed en zij de dure levensmiddelen niet konden betalen, gingen zij naar elders, om hun leven te redden. Deze duurte was niet alleen een gevolg van misgewas en verwoestingen, maar werd ook veroorzaakt door het speculeeren in levensbehoeften, waartegen de geleerden dan ook streng opkomen ¹⁾).

Doordat de wetgeleerden eischten stipte gehoorzaamheid aan de wetten, werden zij door de rijke grondbezitters gehaat, en toch waren zij door de slechte toestanden maar al te zeer op de hulp der gegoeden aangewezen. Toen de leeraren voor het eerst in Oesja bijeenkwamen, werden zij door de bewoners gastvrij ontvangen en gedurende den tijd der zittingen van het noodige voorzien. De armoede bleek vooral door het groote gebrek aan kleding: R. J^ehoeda en zijn vrouw hadden samen slechts één mantel, dien zij om beurten gebruikten als zij uitgingen. R. Sjim'on b. Gamli'el schreef eens een vasten uit en R. J^ehoeda kwam niet; de reden was dat hij geen mantel had. „Und man darf die halachischen Fragen, was bei einer religiösen Handlung in völliger Nacktheit zu tun sei, nicht als akademische auffassen“. Het gold dan ook als een groote verdienste arme geleerden te ondersteunen ²⁾). Een gevolg van den gedrukten toestand was ook dat Joden uit Palestina land huurden in Syrië, waarschijnlijk om vrij te zijn van de zware lasten der tienden; want de geleerden konden er niet toe besluiten, wat dit betreft Syrië met Palestina gelijk te stellen en ook daar tienden en andere verplichte gaven te vorderen. Door

---

1) B^üchler, a. a. O. S. 237—243. Zie ook beneden, blz. 33.

2) B^üchler, a. a. O. S. 251—254.

dit huren van land elders werden nog meer arbeiders onttrokken aan Palestina, dat sedert den oorlog onder Vespasianus toch reeds veel van zijn bevolking had verloren en zeker voor een groot deel onbebouwd was ¹⁾). Door den strijd onder Barkochba en de gevolgen daarvan, waren ook vele Joden naar de kuststreek getrokken ²⁾). Zoo was door den voortdurenden strijd het volk verarmd, het land voor een groot deel verwoest; en het is niet te verwonderen, dat de aansporingen tot weldadigheid tegenover den armen broeder en voorbeelden daarvan vele zijn.

---

b. Toestanden en Verhoudingen.

Vruchtbaar-
heid.

Palestina „een land overvloeiende van melk en honing”, deze bekende uitdrukking, vaak aangehaald voor de groote vruchtbaarheid, bewijst daarvoor nog niets, daar het gezegde geen betrekking heeft op landbouw, en de veeteelt meest uit kleinvee bestond ³⁾). De toestand was in de onderscheidene deelen van het land zeer verschillend. Voor ons komen in aanmerking Judéa, Galiléa en Peréa ⁴⁾).

Een groot deel van Judéa wordt de Woestijn genoemd; 't is het oostelijk deel tusschen de Doode Zee, ten oosten, en het Gebergte, ten westen, grootendeels een akelige wildernis met een kalen steenbodem, slechts hier en daar afgewisseld door een weelderigen plantengroei, waar zich een bron bevindt, bijv. het dal van Engedi ⁵⁾). „De omvang der woestijnen in het land was in verschillende tijden zeer uiteenlopend; wanneer ergens door oorlog of wanbestuur

---

1) Büchler, a. a. O. S. 258.   2) Büchler, a. a. O. S. 274.

3) Guthe, Art. Palästina in Herzog, R. E. ³ XIV, S. 592.

4) Schürer II, S. 11.

5) L(eidsche) V(ert). op Jozua 15⁶¹.

de noodige veiligheid voor den landbouw ontbrak, de toevoer van water ophield, dan werd die streek welhaast door de herders in beslag genomen, en dus geheel tot woestijn gemaakt" ¹⁾; „de woestijn is het best met de steppe of heide te vergelijken, een onherbergzaam oord, zonder gezeten bevolking" ²⁾. Een landbouwer kreeg hier nooit vasten voet ³⁾. Meestal was er alleen in den regentijd voldoende voedsel voor schapen en geiten ⁴⁾. Het Zuiden van Judéa is een tamelijk onvruchtbare hoogvlakte, van water verstoken, slechts hier en daar bebouwd, niet ongeschikt voor het herdersleven, daar zij in en na den regentijd een voldoende hoeveelheid gras oplevert, met een zwervende bevolking ⁵⁾.

Het Gebergte is op menige plaats rotsachtig, doch lang niet overal onvruchtbaar; het is doorsneden met welige vlakten; de hellingen zijn meestal begroeid, met boomen bezet of door het maken van terrassen voor den wijnbouw in orde gebracht ⁶⁾. De Laagte was een vruchtbare vlakte, doch hier zijn de Joodsche landbouwers nooit ver doorgedrongen, beperkt tot hunne bergen en dalen door de Helleensche en Syrische bevolking der kuststreek ⁷⁾. Een der vruchtbaarste gedeelten was de vlakte van Jericho, ook bij Grieken en Romeinen beroemd om de aanplantingen van palmen en balsemstruik, met rijke opbrengst ⁸⁾ en daarom zoo begeerlijk voor de Egyptische koningin. Doch

---

1) Als dus de Rabbijnen in Oesja verbieden kleinvee te gaan houden, dan wijst dit reeds op achteruitgang en verarming.

2) L. V. op Ex. 3 ¹.

3) Schwalm, l. c. p. 62.

4) Schwalm, l. c. p. 86.

5) L. V. op Jozua 15 ²¹. Schwalm, l. c. p. 85—87.

6) L. V. op Jozua 15 ⁴⁸. Jos. Oorl. III, 3 § 4.

Schwalm, l. c. p. 81 et pass.

7) Schwalm, l. c. p. 66—71.

8) Schürer I, S. 380—382. Jos. Oorl. IV, 8 § 3 noemt het „een tuin Gods."

ook alleen dit gezegende deel van de Jordaanvlakte was dicht bevolkt; het andere trok den landbouwer niet aan ¹⁾.

Josephus roemt den rijkdom van Galiléa's bodem: zeer vet en rijk aan weiden, met alle soorten van boomen begroeid, zelfs den traagsten landman tot werken prikkelend door zijn vruchtbaarheid. ²⁾ Er waren vruchtbare vlakten, de hellingen van beneden tot boven met boomen bezet of bebouwd, 't was rijker en geregelder van water voorzien, en bracht daardoor ook meer op dan Judéa; over 't geheel was het dicht bevolkt ³⁾. Een der meest opbrengende gedeelten was de vlakte van Gennesaret; tegenwoordig bijna woest en ledig, was die toen even rijk als de omtrek van Jericho. De bodem en het klimaat waren er zeer gunstig; vele boomsoorten werden er ingevoerd: noten, palmen, olijven, vijgen. Gedurende 10 maanden oogstte men er, volgens Josephus, vijgen en druiven, andere vruchten het geheele jaar door. Doch voor dit alles was ervaring en bekwaamheid noodig ⁴⁾.

„Terwijl Galiléa geheel bebouwd is, en bij één grooten boomgaard vergeleken kan worden, is Peréa daarentegen .... voor het grootste deel woest en ruw, en tot den aanbouw van edele vruchten te wild. Overigens bezit het ook beter en vruchtbaarder streken, en de met verschillende boomsoorten beplante vlakten worden meest tot den aanplant van olijfboomen, wijnstokken en palmboomen aangewend, en zijn door bergstroomen, of indien deze soms door den gloed van den Sirius mochten uitdroogen, door steeds vloeiende bronnen bewaterd” ⁵⁾.

De droogere hoogvlakten verschaften goede weiden voor het vee, de meer besproeide dalen werden in cultuur

---

1) Schwalm, l. c. p. 62 s.

2) Oorl. III, 3 § 2.

3) Schwalm, l. c. p. 122—124, 141—149.

4) Schwalm, l. c. p. 149—152.

5) Jos. Oorl. III, 3 § 3.

gebracht. In Jezus' tijd was Peréa geheel door immigranten uit Judéa en Galiléa bewoond, wel een bewijs voor de dichtheid der bevolking in deze twee streken, waar men er toch al naar streefde alle geschikte gronden te bewerken ¹⁾.

De *middelen van bestaan* waren in overeenstemming met den bodem. De Joden in Palestina waren in deze dagen hoofdzakelijk landbouwers. „Wij Joden”, zegt Josephus ²⁾, „bewonen noch een kustland, noch scheppen wij behagen in den handel en het daardoor ontstane verkeer met vreemde volken; maar onze steden liggen op verren afstand van de zee, terwijl wij ons geheel wijden aan de bewerking van het voortreffelijke land dat wij bewonen”. De gelijkenissen en beelden uit het N. T. wijzen hierop ³⁾, en niet minder de vele vragen in Misjna en Tosefta handelend over den landbouw ⁴⁾. Van de graansoorten werd het meest tarwe en gerst verbouwd ⁵⁾, 'teerste als het voornaamste voedingsmiddel voor de menschen, het laatste voor de dieren, en in tijden van nood ook voor de menschen; veel tarwe werd uitgevoerd ⁶⁾. Teelt van vlas en katoen waren noodig voor de kleding; vooral de verbouw van vlas was belangrijk in Galiléa: de linnenindustrie van Skythopolis was beroemd, en veel linnen werd van daar uitgevoerd. Dat de vlasbouw van groot gewicht was, bewijst ook een Talmuedplaats, waarin wordt toegestaan op halve feestdagen een akker met vlas onder water te zetten om het ongedierte te verdelgen. Van de katoen zegt Pausanias dat de beste uit Palestina komt. De bodem was vrij vruchtbaar,

1) Sch w a l m, l. c. p. 159—168. 2) c. Apion. I, 12.

3) De zaaier, de booze landlieden, het onkruid in den akker, de twee zonen e. a.; de oogst is groot enz.

4) O. a. de tractaten Pe'a, De'mai, Kil'ajim, Sje'bi't, Ma'asrot.

5) Vergel. Deut. 8 ⁸.

6) Ben z i n g e r, Art. Ackerbau in Herzog R. E. ³ I, S. 131—139.

al is de opbrengst dan ook nooit 30- of 60- of 100-voudig. In bergstreken is de oogst vaak slechts het dubbele van tarwe en het drievoudige van gerst. De Misjna vermeldt als gemiddelde opbrengst in Judéa het vijfvoudige van het gezaaide¹⁾.

Bijna geheel Palestina is geschikt voor wijnbouw; de berghellingen werden daarvoor terrasvormig aangelegd, om oppervlakte te winnen en het afschuiven van den grond te voorkomen; de wijnbouw bloeide en bracht veel op²⁾. Naast koren en wijn waren olijven en vijgen de voornaamste produkten; enkele streken waren bijzonder rijk aan olijven, olie werd veel uitgevoerd³⁾. Als Sch w a l m, l. c. herhaaldelijk den rijkdom van voortbrengselen roemt en Benzinger zegt⁴⁾: „In der That ist Palästina ein produktenreiches Land, das bei wenig Mühe und Arbeit gab, was die Bewohner unter einfachen wirtschaftlichen Verhältnissen bedürften“, dan vergeten zij, dat algemeene bloei en voorspoed alleen in tijden van vrede konden bestaan, wanneer een vaste hand het land regeerde, zooals Herodes d. Gr. Een eerste eisch voor het land was langdurige rust: „Der Anbau des Weines wie der Feige und der Olive erfordert viel Arbeit; wer ihn pflantzt, musz sicher sein, dass der Acker Jahre und Jahrzehnte lang in Besitz seiner Familie bleibt, denn dann erst lohnt sich der Anbau. Speziell der Weinbau erfordert viel Fleisz und Mühe“⁵⁾. Werd een wijngaard verwoest, bleef de besproeiing achterwege, werden de muren niet

---

1) Benzinger, Art. Ackerbau. Schürer I, S. 380—382.

2) Benzinger, Art. Wein, Weinbau bei den Hebräern in Herzog, R. E.³ XXI, S. 58 ff. Sch w a l m, l. c. p. 81.

3) Benzinger, Art. Fruchtbäume in Pal. in Herzog, R. E.³ VI, S. 300 ff.

4) Art. Ackerbau S. 131.

5) Art. Weinbau R. E.³ XXI, S. 60. Jez. 5¹ vv., verg. Art. Fruchtbäume R. E.³ VI, S. 300 ff. Sch w a l m, l. c. p. 21.

nagezien, dan verviel alles, en groeiden er weldra doornen en distelen. Nu was men in de onrustige tijden bovengenoemd nooit zeker van zijn eigendom; van waar moest men bovendien geld en arbeiders verkrijgen om het land te laten bewerken, toen het ontvolkt werd door de opeenvolgende oorlogen; want vele landbouwers, door de Messiaansche verwachtingen aangespoord, sloten zich aan bij die ongeregelde troepen, welke door de Romeinen als roovers werden beschouwd. Een wijngaard en een olijvenhof waren door de groote eischen van tijd en arbeid een kostbaar bezit, de waarde van het land steeg er door, en welvaart nam daardoor toe. Doch eenmaal verwoest, duurde het lang eer zij weer wat opbrachten: een olijf groeit zeer langzaam, na de verplanting duurt het tien jaar voor de eerste vruchten komen, na dertig jaar geeft hij de volle opbrengst. De dadel-palm groeit nog langzamer en is eerst met zijn honderdste jaar in volle kracht ¹⁾).

Al werkten dan ook bodem en klimaat mee, verwoesting van deze culturen moest verarming met zich brengen; de schade was niet spoedig hersteld, door de onrust ontbrak moed en lust, en de onlusten volgden te kort op elkander. Bovendien waren het niet groot-grondbezitters, die de geleden schade spoedig konden laten herstellen; de bewoners bestonden hoofdzakelijk uit kleine bouwers, die alleen of met hun zonen of enkele knechten den grond bewerkten, en door hun ijver elk plekje, wat geschikt was, ontgonnen, tot de hoogste punten toe ²⁾. Vooral in Judéa bevorderden de vele kleine valleien en de berg-hellingen de verdeeling van den bodem in kleine stukken, die met de hand bewerkt moesten worden; in Galiléa, met zijn grootere vlakten, was meer gelegenheid voor het

---

1) Art. Fruchtbäume in R. E. ³ VI, S. 304 f.

2) Sch w a l m, l. c. p. 4, 81, 84, 248.

bewerken met den ploeg en vormde zich daar eerder een stand van groot-grondbezitters en van arbeiders ¹⁾.

Veeteelt.

Vele streken van Palestina zijn niet voor landbouw, wel voor veeteelt geschikt, o.a. de woestijnen van Judéa, het Zuiden, het Engedidal, waar in den regentijd voldoende gras groeit; verder de vlakke van Saron en van Jizreël, daar deze gedeeltelijk te moerassig zijn voor bouwland; ook de berghellingen, die te hoog liggen om ze door terrassenbouw voor den landbouw geschikt te maken ²⁾.

De oppervlakte voor weiden gebruikt hing nauw saam met den algemeenen toestand: zoodra door de onrustige tijden de landbouwers 't zij zich aansloten bij de vrijheidsscharen, of uit hun bezit verdreven of gedood werden, bleef het eertijds bebouwde land braak liggen; achterblijvenden ontbrak moed, lust en kracht opnieuw te beginnen; en voorheen in cultuur gebrachte landen werden tot steppen, waar de herders met hun kudden kwamen; een gezeten bevolking vormde er zich niet, en de opbrengst verminderte zodoende zeer. Dit beteekende algemeene achteruitgang, waarom de Rabbijnen het ook door bepalingen trachtten te voorkomen (zie boven). In Judéa werd veel klein vee gehouden, getuige de wolmarkt in Jeruzalem en de wolindustrie.

Industrie.

Met een enkel woord werd reeds de linnenindustrie in Galiléa, voornamelijk in Skythopolis genoemd; in Judéa was voornamelijk wolindustrie ³⁾; Sepphoris wordt vermeld als een stad van wevers; in Tarichéa werd veel visch ingemaakt ⁴⁾; in de groote steden vormden de bedrijven van bakker, molenaar, slager, makers van kleedingstukken

1) Schwalm, l. c. p. 143—149, 248.

2) Benzinger, Art. Viehzucht bei den Hebr. Herzog R. E. ³ XX, S. 619 ff.

3) Schürer II, S. 57, Anm. 173.

4) Schwalm, l. c. p. 231—233.

en versierselen eene bepaalde klasse; doch de industrie is nooit van groot belang geweest. Vooral op het platteland waren verschillende bedrijven in één persoon vereenigd, was men tegelijk landbouwer, timmerman enz., en bakte, spon en weefde de vrouw ¹⁾. Deze vereeniging van vele bedrijven in één persoon was niet bevorderlijk voor de bekwaamheid in een of ander vak. Bovendien waren in den bodem geen metalen, en ontbrak alle daarmee samenhangeende industrie. De Joden brachten het in deze dagen dan ook niet zoo ver in fijne bewerking als de buitenlanders. Gevolg was de invoer van vele artikelen, vooral voor kleeding en huisraad ²⁾. „Les Juifs sont donc surtout des paysans; leurs artisans demeurent une classe réellement secondaire au point de vue de la production, des affaires et de la richesse” ³⁾. De industrie kon dus geen grooten invloed hebben op de welvaart van het land.

Van meer belang was daarvoor de handel. De landman verkocht de overtollige opbrengst, had zelf behoefte aan vele voorwerpen van elders, en zoo ontstond een levendig verkeer. Palestina bracht zijn producten: wijn, koren; olie, wol, linnen, balsem enz. op de wereldmarkten en kocht van anderen; de groote en kleine steden en vlekken werden middelpunten van verkeer, waar de bewoners twee maal per week heengingen, Maandag en Donderdag; de synagogen waren dan geopend, de rechtbank hield zitting ⁴⁾. De vele Grieksche en Latijnsche namen in het Hebreeuwsch overgenomen wijzen er op, hoeveel uit het buitenland werd ingevoerd. Herodes de Gr. bevorderde krachtig het handelsverkeer door veiligheid en rust te scheppen en door het aanleggen van

Handel.

1) Schwalm, l. c. p. 238—245, 205, 222—224, 235.

2) Schwalm, l. c. p. 205, 207 s. Schürer II, S. 50—61.

3) Schwalm, l. c. p. 271.

4) Schwalm, l. c. p. 224—229.

Schürer II, S. 56. Handel. 12²⁰.

groote havenwerken te Caesaréa. Vooral Galiléa genoot van de voordeelen van een vruchtbaren bodem en levendigen handel, waartoe zijn nijvere bevolking meewerkte ¹⁾. Büchler ²⁾ haalt een plaats aan die zeer goed weergeeft de verschillende omstandigheden van Galiléa en Judéa. Deze luidt (Moëd kat. 27a ³⁾): „De Rabbanan leeren: vroeger brachten rijken (hun gaven) in het treurhuis in gouden en zilveren mandjes, de armen in mandjes van geschilde wilgenteen, en de armen waren aan schande blootgesteld; men heeft bepaald dat allen (hun gaven) zouden brengen in mandjes van geschilden teen, uit eerbied voor de armen”. Büchler zegt hiervan: „sie (die Baraitha) scheint mir die galiläischen Verhältnisse nach 136 wiederzuspiegeln, als die eingewanderten verarmten Judäer mit den Sepphorensern nicht Schritt halten konnten. Das gleiche gilt von den weissen und bunten Flaschen in der Baraitha in Moëd kat. 27a ⁴⁾.” De Joodsche litteratuur spreekt op een paar plaatsen van Galiléa's welvaart: „Quelqu'un veut-il s'enrichir, qu'il se dirige vers le nord; s'il recherche la science, qu'il vienne au sud” ⁵⁾. Door dien rijkdom was men niet karig; in een plaats in Opper-Galiléa was een arme, dien men dagelijks van een pond (vogel-) vleesch voorzag, omdat hij in zijn goede dagen gewoon was dat te gebruiken ⁶⁾. In Galiléa werd ook de speculatiegeest wakker. Johannes van Gischala wist zich van den alleenhandel in reine olie tusschen de verbouwers in Galiléa en de kooplieden in Caesaréa Philippi meester te maken ⁷⁾.

1) Schwalm, l. c. p. 124 ss. p. 130. 2) a. a. O. S. 210 f.

3) תנו רבנן בראשונה היו מוליכין בבית האבל עשירים בקלות של כסף ושל זהב ועניים בסלי נצרים של ערבה קלופה והיו עניים מתביישים התקינו שיהיו הכל מביאים בסלי נצרים של ערבה קלופה מפני כבודן של עניים

4) תנו רבנן בראשונה היו משקין בבית האבל עשירים בוכוכות לבנה ועניים בוכוכות צבועה והיו עניים מתביישים התקינו וכו'

5) Schwalm, l. c. p. 157 uit Edersheim, la société juive p. 36, 48:

6) Tos. Pe'a. Schwalm, l. c. p. 157 s. Zie ook beneden, blz. 112 v.

7) Jos. Leven, 13. Oorl. II, 21 § 1, 2.

Het opdrijven van de prijzen op de markten in 't algemeen trachtten de Rabbijnen tegen te gaan door bepalingen over het koopen voordat de marktprijs was vastgesteld ¹⁾; door 't speculeeren in en 't opslaan van levensmiddelen (om de prijzen op te drijven) streng te veroordeelen, ja met woeker gelijk te stellen ²⁾.

Evenals de landbouw had de handel veel van de oorlogen te lijden. Beide werden bovendien gedrukt door de vele en Zware lasten. zware belastingen, zoowel voor den staat als voor den eeredienst. Onder die voor den staat gingen Joden en niet-Joden gebukt. Vroeger zagen we reeds dat het volk klaagde over de zware directe belastingen; indirect werd niet minder geïnd: o. a. de invoerrechten aan de grenzen van verschillende provincies; marktgelden, zooals in Jeruzalem door Herodes d. Gr. gelegd waren op alles wat op de markt gekocht en verkocht werd en scherp werden gehandhaafd, en waarvan de burgers na zijn dood om afschaffing vroegen; hetwelk alles nog werd verzwaaard door de willekeur en uitbuiting van den kant der ambtenaren ³⁾. Daarbij kwamen de verplichte gaven aan den tempel en de priesters, die belangrijk waren: „Nach dem Exil sind sie (die Einkünfte der Priester) fast in's Unermessliche gesteigert" ⁴⁾. 't Waren de vele gaven bij de offers, van de veld- en boomvruchten en van het vee, welke te saam een groot deel van de opbrengst uitmaakten ⁵⁾. „So hatte man erreicht, dass der fromme Jude wenigstens im dritten Jahre ein Drittel seines Vermögens der Priesterschaft und dem Heiligtum opferte. Hinzu

1) B. Mešia V, 7. אין פוסקין על הפירות עד שיצא השער

Schwalm, l. c. p. 296.

2) Büchler, a. a. O. S. 241—243.

3) Schürer I, S. 474—479. Jos. Oudh. XVII, 8 § 4.

De vrome Jood beschouwde geld uit hun kas dan ook als roof,
B. Kamma X, 1. Büchler, a. a. O. S. 250.

4) Schürer II, S. 243.

5) Voor uitvoerige opgave zie Schürer II, S. 243—262.

kamen endlich die massenhaften freiwilligen Abgaben und Geschenke ¹⁾." De opgelegde lasten waren voor de vromen dan ook drukkend, en toch werden ze opgebracht, voornamelijk in de nabijheid van Jeruzalem; vooral met de aflevering van tienden was men gestreng ²⁾. Ook na de verwoesting van den tempel moesten enkele van deze gaven nog aan de priesters worden uitgekeerd ³⁾. De schriftgeleerden, anders geen vrienden van de priesters, werkten er toe mee die zware lasten op het volk te leggen, door stipte volbrenging van de wettelijke voorschriften te eischen en te leeren, dat men daarmee een Gode-welgevallig werk deed. Zij waren zoo als strenge zedenmeesters bij vele gegoeden gehaat ⁴⁾. Priesterfamilies werden op die wijze rijk ten koste van minder bevoorrechte landlieden, en zonder erbarmen genoten de eersten daarvan. Geen wonder dat vele landbouwers daarom Palestina verlieten en in Syrië hun bedrijf uitoefenden, om zoo de lasten der tienden te ontgaan (zie boven). Een belemmering voor den handel, ten minste voor den wetsgetrouwen Jood, waren de vele verordeningen tegen het verkeer met heidenen ter voorkoming van onreinheid; daarbij kwam een zekere afkeer van den Jood tegen de zee ⁵⁾; zodoende was de handel voor een groot deel in Grieksche handen, en genoten dezen daarvan de voordeelen.

Uit dit alles kunnen we opmaken dat de rijkdom en vruchtbaarheid, boven genoemd, vaak opgeheven werden door de slechte tijdsomstandigheden, en armoede niet kon uitblijven. Dit wordt ons duidelijk als we de verhouding tusschen de verschillende klassen nader bezien.

1) W. Bousset, Die Religion des Jud. im n. t. Z. A. 1, S. 93.

2) Bousset, a. a. O. S. 94.

3) Schürer II, S. 257, Anm. 42. Büchler a. a. O.

4) Schürer I, S. 474—479. Büchler, a. a. O. S. 251.

5) Benzinger, Art. Handel bei den Hebr. in Herzog R. E. ³ VII, S. 393.

Rijkdom en armoede komen ook hier naast elkaar voor, Verhouding dat spreekt van zelf, en zagen we reeds; doch de vraag rijk en arm. is: waren de verschillen groot en hoe was de verhouding tusschen rijken en armen.

Het verschil tusschen rijken en armen was in deze periode verbazend groot. De groote rijkdom van Herodes d. Gr. is reeds genoemd, genoeg blijkend uit zijn groote bouwwerken, de geschenken aan machtige personen om hun gunst te genieten, de inkomsten uit zijn landen, de legers door hem onderhouden. Ook zijn nakomelingen hadden groote inkomsten; zij gaven toe aan hun lust tot bouwen en het ten toon spreiden van weelde en pracht ¹⁾. Naast de vorsten waren er vele zeer rijke ingezetenen. Herodes de Gr. laat 45 der aanzienlijksten en rijksten in Jeruzalem dooden en annexeert hun vermogen ²⁾; Johannes van Gischala weet door den alleenhandel in olie groote kapitalen te verdienen ³⁾. Tijdens het beleg van Jeruzalem waren daar drie raadsheeren, die de stad jaren lang hadden kunnen voorzien van voedsel ⁴⁾. Mirjam, de dochter van Nicodemus, had voor het dagelijksch onderhoud van haar reukdoosje 500 goudstukken en nog was het haar niet genoeg, haar ketoeba bedroeg één millioen goudstukken ⁵⁾. De Misjna zegt ⁶⁾: „Sedert R. El'azar b. 'Azarja dood is, is er geen rijkdom meer onder de schriftgeleerden.” Rijkdom, ook onder de wijzen, werd hoog geschat, zooals blijkt uit de gelijklopende plaats in Tos. XV, 3, blz. 321, r. 19: „sedert R. El'azar b. 'A. dood is, is de kroon der schriftgeleerden weg, want

1) Jos. Oudh. XVII, 13 § 1; XVIII, 2 § 1; 8 § 7; XIX, 8 § 2; XX, 9 § 4; Leven 12, 54.

2) Jos. Oudh. XV, 1 § 2. Oorl. I, 18 § 4.

3) Jos. Leven 13. Oorl. II, 21 § 1, 2.

4) Dérenbourg, l. c. p. 281. Zie ook boven, blz. 20.

5) Echa Rabba I, 16.

6) Sota IX, 15: משמת ר' אלעזר בן עזריה פסק העושר מן החכמים

de kroon der schriftgeleerden is hun rijkdom" ¹⁾. Boven noemden we reeds priesterfamilies, machtig door hun rijkdom en hun verwanten, als Ananias en Boëthos. Zij leven in paleizen, spreiden groote weelde ten toon tot verkwisting toe, bekommeren zich niet om de belangen van het altaar, betwisten elkander de beste plaatsen en rijkdommen ²⁾. In Galiléa waren, ook na 130, nog groote grondbezitters, die geld leenden op rente, de macht bezaten de armen te verdrukken, de lasten van het Romeinsche gezag af te wentelen op de eenvoudigen; zij beloven in de synagogen aalmoezen voor de armen, daar zij anders aller haat en verachting op zich laden, maar zij geven het beloofde niet, en niemand heeft de macht hen er toe te dwingen ³⁾.

Tusschen deze rijken en de armen stonden de kleine burgers; zij maakten een groot deel van de bevolking uit. De grond was over het algemeen in kleine stukken verdeeld, waarop zij een goed bestaan konden hebben; in de industrie was het klein-bedrijf; in de steden vond men bakkers, slaggers, wevers, smeden enz. in bepaalde wijken vereenigd ⁴⁾.

Daarna volgden de menschen zonder eenig ander bezit dan hun arbeidskracht, en degenen, die van gaven moesten leven, omdat zij niet werken konden. In welke verhouding het aantal arbeiders stond tot dat der bezittenden, daarvan geven de bronnen geen aanwijzing. Uit de evv. zien we dat de arbeiders wachten tot zij gehuurd worden ⁵⁾; was er geen werk, dan hadden zij het nog slechter dan een slaaf, die door zijn heer in elk geval onderhouden werd. Bij gebrek aan werk was er gevaar voor groote armoede;

1) משמת ר' אלעזר בן עזריה בטלה עטרת חכמים שעטרת חכמים עושרם

2) Dérenbourg, l. c. p. 232, 234, waar ook enkele voorbeelden van overdaad en verkwisting in kleeding worden vermeld.

3) Büchler, a. a. O. S. 247—249.

4) Schwalm, l. c. p. 4, 238 ss., 407. 5) Mt. 20¹⁻⁹.

zoo verzocht het volk, toen tijdens Albinus de bouw van den tempel zijn voltooiing naderde, Agrippa II de oostelijke gaanderij te gaan herstellen, opdat de ruim achttien duizend werklieden geen broodsgebrek zouden lijden. Daar dit werk met te groote bezwaren gepaard ging, liet hij, om werk te verschaffen, de straten van Jeruzalem met wit marmer plaveien¹⁾.

Armen worden telkens in de evangeliën vermeld. Zij komen zoowel voor onder het gewone volk als onder rabbijnen en priesters. Vele wetgeleerden moesten door handenarbeid in hun brood voorzien²⁾, menigmaal hadden zij of hun leerlingen een karig bestaan; weken niet enkelen uit naar Syrië om in het leven te blijven (zie boven)? R. Hanina zeide dat een mensch twee kleedingstukken moet hebben: één voor de week, en één voor den sabbat. Toen R. Samlaj deze leer in het openbaar uitsprak, begonnen zijn leerlingen te weenen en zeiden: meester, wij moeten uit armoede dezelfde kleeding dragen in de week en op den sabbat³⁾.

R. Akiba was zoo arm dat hij voor zich en zijn vrouw, die nog wel van gegoede familie was, het stroo voor een leger moest bijeen zoeken. Hij en de bekende Hillel gebruikten de helft van hun dagloon voor levensonderhoud, de andere helft om den portier van de school te betalen; R. Gamli'el was bij een bezoek aan R. Josua getroffen door de groote armoede waarin deze leefde⁴⁾. Ook vele priesters verkeerden in benarde omstandigheden, een schrille tegenstelling met hun rijke standgenooten in Jeruzalem, die zich niet ontzagen hunne dienaren naar de dorschvloeren te zenden om der priesteren deel weg te nemen, waardoor eenige der armste priesters van gebrek omkwamen⁵⁾. De Aäroniden

---

1) Jos. Oudh. XX, 9 § 7.

2) Zie beneden, blz. 52.

3) Jer. Pe'a VIII, 8, 21b רבי בעטפתינו בחול כן עטפתינו בשבת

4) Art. Armuth in Hamburger R. E. für Bibel u. Talmud. Joma 35b.

5) Zie boven blz. 14.

gingen naar de dorschvloeren om het hun toekomende deel in ontvangst te nemen; soms gingen hun vrouwen mee, wat echter enkele leeraren verbieden. Zij zonden ook wel hun zonen, zoodra deze maar groot genoeg waren om hun kleed op te houden tot het in ontvangst nemen der gaven; dit was voordeeliger, want ieder der aanwezigen kreeg een gelijk deel. Soms waren de priesters van een plaats georganiseerd en dan was het niet mogelijk, dat een, die zich meer deed gelden, bevoordeeld werd. Was dit (de organisatie) niet het geval dan gingen priesters wel eens den boer helpen, om zeker te zijn van de ontvangst van 't hun toekomend deel ¹⁾; de eigenaar wilde dit wel, want hij betaalde zoo, al was het niet geoorloofd, met wat hem toch niet toekwam. Al zeide R. Sjim'on b. Gamli'el dat de priesters hun broederen altijd een deel moeten gunnen en hen niet ledig van den dorschvloer laten weggaan, in werkelijkheid was het niet altijd zoo; en recht konden de laterkomenden er niet op laten gelden ²⁾. De term bij Aäroniden wel gebruikt **אוכל בתרומה** ³⁾ doet vermoeden, dat niet allen de t^roema aten, doch alleen de behoeftigen daarom vroegen; rijke Aäroniden zullen deze gave alleen bij uitzondering hebben aangenomen, zooals dit als een bijzonderheid van R. El'azar b. 'Azarja (die zoo bekend was om zijn rijkdom) wordt meegedeeld ⁴⁾.

De voorrechten van den rijke boven den arme waren vele: genen woonden in hunne paleizen, dezen in armelijke

1) Büchler, a. a. O. S. 76 vermeldt, dat zij ook hielpen bij het persen van olie.

2) Büchler, a. a. O. S. 38—40.

3) De plaats, waar deze term wordt gebruikt (T^rharot VIII, 2), is uit den tijd na de verwoesting van den tempel; de t^roema is dus hier niet het deel van 't offer dat alle priesters aten, maar slaat voornamelijk op de eerstelingen. Rijssel, Art. Abgaben b. d. Hebr. Herzog R. E. ³ I, S. 89. Büchler, a. a. O. S. 49.

4) Büchler, a. a. O. S. 49, Anm. 1.

hutten, die bij storm spoedig instortten; „lager dan alle daken is zijn (des armen) dak, en' de regen van andere daken loopt op het zijne uit" ¹⁾; de eersten genoten van keur van spijsen en dranken, uit binnen- en buitenland aangevoerd, en gingen in zachte kleederen gekleed, de laatsten moesten zich vergenoegen met brood met zout ²⁾; tarwe was het gewone voedsel, doch in tijden van nood moesten zij ook tevreden zijn met gerst, wikken, eikels en brood met veel zemelen, wat anders als veevoeder gold ³⁾. De gegoeden lagen bij hunne maaltijden op rustbedden, de armen waren gewoon die zittend te gebruiken; alleen met Paschen moest zelfs de armste aanliggen, en er gezorgd worden dat hij 4 bekerv wijn had bij zijn maaltijd, zelfs al zou men die uit de armenschotel geven, opdat zijn maaltijd werkelijk een feestelijk karakter zou dragen ⁴⁾. De sabbat kon een feestdag voor den arme zijn doordat hij een bijzonder maal ontvangt, doch is dat ook niet, omdat de bij uitzondering genoten goede spijsen hem niet wel bekomen ⁵⁾; veeleer is 't een weldaad voor hem als op Sabbat de zon schijnt ⁶⁾.

Het voordeel is aan den kant der gegoeden: „de wijngaard van den arme is hoog op de bergen, de aarde van zijn wijngaard valt op die van anderen" ⁷⁾. „Rijken brachten hun eerstelingen in korven van zilver en goud (met zilver en goud versierd), de armen in teenen korven; deze laatste

1) B. Batra 146a, tekst zie aant. 7.   2) Berakot 2b

3) Zie aant. in Mischnajoth ed. Itskowski bij Teroemoth XI, 4, noot 12; 9 noot 15; Hallah IV, 9, noot 11; I, 8, noot 8, 9; Sjabbat XVIII, 1.

4) Pesahim X, 1: ערבי פסחים . . . ואפילו עני שבִּישְׂרָאֵל לֹא יֵאָכֵל עַד שִׁיֵּסֶב: ולא יפחתו לו מארבע כוסות של יין ואפילו מן התמחוי.
en aant. in Mischnajoth ed. Itskowski.

5) Aant. op B. Batra 146a in vert. van L. Goldschmid.

6) Ta'anit 8b: שמש בשבת צרקה לעניים

7) B. Batra 146a: בשפל גנים גנו ממטר גנים לגנו ברום הרים כרמו מעפר כרמו לכרמים.

werden met de eerstelingen aan de priesters gegeven." De rijke neemt dus zijn kostbare mandjes mee terug, de arme moet korf en gaven missen. Vandaar dan ook het spreekwoord: de armoede volgt den arme op den voet ¹⁾. De rijke doet onrecht en mort, alsof hij zelf beleedigd is; maar als een arme onrecht ondervindt, dan moet hij nog een smeekende houding aannemen, alsof hij de schuldige is ²⁾.

Naast de liefdadigheid vinden we dan ook veel verdrukking. „Der erbitterte Gegensatz zwischen den einzelnen Klassen desselben Volkes ist ja bereits in der Psalmen-Litteratur und bei Jesus Sirach vorhanden. Später durchzieht und beherrscht der Gegensatz zwischen Gottlosen und Frommen, Gewalthabern und Demütigen, Reichen und Armen die gesammte jüdische Apokalyptik" ³⁾. Zelfs de vromen onder de Joden, de Farizeërs, deden mee aan die verdrukking; velen waren zelf rijk en geldgierig ⁴⁾; werkten mee om het volk lasten op te leggen: „ohne Erbarmen mit der Armut der Aermsten zwangen sie durch ihre Aufsicht das Volk, soweit es fromm sein wollte unter das harte Joch der Abgaben — und diese Abgaben flossen in die Tasche der sadducäischen Priesterfamilien" ⁵⁾. Als een der ondeugden van de Galileërs na 136 op te merken wordt genoemd: „das Wuchern der Wohlhabenden gegenüber dem Armen mit Geld und Lebensmitteln" ⁶⁾. De armen staken in schulden; in Jeruzalem verbrandden de Sicariërs de archieven, waar de schuldvorderingen bewaard werden, ten einde de

1) Bikkoerim III, 8: העשירים מביאין בכוריהם בקלחות של כסף ושל זהב והעניים מביאין אותם בסלי נצרים של ערבה קלופה והסלים והבכורים נתנים לכהנים en aant. in ed. Itskowski.

2) J. Sir. 13 ³, vgl. 13 ¹⁸⁻²⁰. Jac. 2 ⁶.

3) Bousset, Rel. d. Judentums ¹, S. 113.

4) Lukas 16 ¹⁴; Die Schriften des N. T. neu übersetzt u. s. w. von Joh. Weisz ¹ I, 1, S. 239.

5) Bousset, a. a. O. S. 100.

6) Büchler, a. a. O. S. 3.

groote menigte van hen, die schulden hadden, op hunne zijde te brengen ¹⁾). Eigenaardig is dat het O. T. nog geen woord heeft voor bedelaar; שָׂאָל wordt een enkele maal gebruikt in de beteekenis van bedelen, ps. 109 ⁴⁰; en ps. 37 ²⁵ vinden we het omschreven door מִבְּקֵשׁ לֶחֶם. J. Sirach beschrijft daarentegen 40 ²⁸⁻³⁰ het ellendig bestaan van een bedelaar en Tos. Pe'a IV, 8 noemt המסכב על פתחים, personen die van deur tot deur gaan. Vooral in de hoofdstad des lands was de tegenstelling groot. Eenerzijds het hof en de rijke adel, de groote tempelschatten, daarnaast de groote massa, die, levend van 't hof en van de pelgrims, met nietsdoen den tijd doorbracht ²⁾). „Jérusalem aussi constituait une ville de prédilection pour les mendiants, comme c'est l'ordinaire aux endroits de pèlerinage: comment y refuser l'aumône aux malheureux, lorsque soi-même, riche ou pauvre, on y accourt en suppliant pour y mendier le pardon ou quelque grâce insigne de Dieu?" Zij waren aan de poorten en in de straten, maar vooral in de omgeving van den tempel te vinden ³⁾).

c. Slaven ⁴⁾.

Naast de bovengenoemde klassen bestond nog die der slaven. We moeten onderscheid maken tusschen slaven, die tot een anderen stam behoorden, en die van Joodsche afkomst waren ⁵⁾; de eersten waren levenslang bezit van hun heer, de laatsten moesten in het 7^e jaar weer worden vrijgelaten;

1) Jos. Oorl. II, 17 § 6, vergel. Schürer II, S. 363, Anm. 44.

2) Vergel. Oort, a. w. II, blz. 179 v. Schwalm, l. c. p. 289.

3) Schwalm, l. c. p. 565. Hand. 3 ¹⁻³.

4) v. Orelli, Art. Sklaverei bei den Hebräern, in Herzog R. E. ³, XVIII, S. 417 ff.

5) Kiddoesjin I, 2: עֶבֶר נִנְעִי en עֶבֶר עֲבָרִי

zij moeten niet zoozeer als slaven, dan wel als loondienaars behandeld worden; hun toestand is een tijdelijke dienstbaarheid (Lev. 25³⁹ v.). Op verschillende wijze kon een Jood slaaf worden. Allereerst door *armoede*. Had iemand niet meer genoeg om te leven, stak hij in schulden, dan verkocht hij alles, tot zijn kinderen toe; ten slotte verkocht hij zichzelf, of liever, gaf zich over voor zijn schuld, om maar niet van honger om te komen. Doch alleen in uitersten nood mocht iemand afstand doen van zijn vrijheid. Hoe vernederend slavernij ook was, zij had eenige aantrekkelijkheid voor zwakke zielen, die opzagen tegen den levensstrijd; als slaaf hadden zij in elk geval voedsel, kleeding en een nachtverblijf. Deze zwakheid wilden de geestelijke leidslieden van het Joodsche volk geen voedsel geven, vandaar de vermaning het alleen in den uitersten nood te doen ¹⁾. J. Sirach roemt de vrijheid en raadt aan zijn onafhankelijkheid te bewaren, ook al heeft men het arm ²⁾.

Wegens *diefstal* kon men zijn vrijheid verliezen. Had iemand gestolen en kon hij de boete niet betalen, dan mocht hij verkocht worden ter vergoeding van het door hem ontvreemde ³⁾. Josephus herinnert ook hieraan: „wie te arm is om de opgelegde boete te voldoen, zal de slaaf van hem zijn, aan wien hij veroordeeld is de boete te betalen” ⁴⁾. Alleen moet men hem niet aan een buitenlander verkoopen. Toen Herodes beval, „dat de dieven verkocht en buiten het koninkrijk gevoerd zouden worden,” werd die „strafbepaling als hoogst onbillijk en hard uitgekreten,” daar zij „niet alleen veel te zwaar was voor de begane overtreding, maar tegelijk de vernietiging der voorvaderlijke zeden in zich sloot” ⁵⁾. Alleen een vrouw mocht nooit wegens

1) Z. K a h n, Die Slavernij, S. 15.

2) 30²⁸⁻³⁴, 29²¹⁻²⁸.

3) Ex. 22².

4) Oudh. IV, 8 § 27.

5) Jos. Oudh. XVI, 1 § 1.

diefstal verkocht worden ¹⁾, om der kuischheid wille. De Talmoed wil de bepaling verzachten door het voorschrift dat iemand dan alleen wordt verkocht, als hij het gestolene niet kan vergoeden, maar niet wegens het niet voldoen van de dubbele waarde als boete ²⁾. Een derde oorzaak was de *oorlog*; duizenden krijgsgevangenen waren als slaaf verkocht; na de groote oorlogen waren zij op de markten soms van geringe waarde, zoo groot was de aanvoer ³⁾. Joodsche slaven worden in de 2de eeuw n. Chr. in Griekenland vermeld ⁴⁾.

De O. T. wetten komen op voor de rechten van een *Behandeling*. slaaf: een heer kan hem niet ongestraft mishandelen; vlucht hij, dan moet men hem niet uitleveren, bedenk eens welk een harden dienst men vroeger in Egypte had ⁵⁾.

Toch zal zijn lot wel niet altijd even zacht zijn geweest: een slaaf luistert niet naar woorden, men moet hem niet van jongs-af verwennen, zegt Spreuken ⁶⁾; Jezus Sirach meent dat brood, strenge tucht en werken bij een slaaf passen, dan zal de heer rust hebben; maar staat hij ledig-zijn toe, dan komt er ellende van ⁷⁾. De Talmoed werkt de verhouding van heer en slaaf in bijzonderheden uit. Kahn zegt daarvan ⁸⁾: „Die Tradition ergeht sich dagegen in wohlgefälliger Breite über diesen Gegenstand. Sie sieht alles voraus, ordnet alles und nimmt hiebei beständig Rücksicht auf die der menschlichen Würde schuldige Achtung. So darf z. B. nach der Tradition, der Herr seinem hebräischen Slaven gewisse Arbeiten, wie etwa diejenigen, welche keinen Zweck und keinen Nutzen haben und seien sie noch so wenig ermüdend, nicht auferlegen. Denn wozu, fragt sich der

1) Sota III, 8: האיש נמכר כנגבתו ואין האישה נמכרת כנגבתה

2) Kiddoesjin 18a: לא ככפל כנגבתו אבל לא ככפל

3) Zie boven, blz. 21 en verder blz. 46.

4) Schürer I, S. 206; III, S. 27.

5) Ex. 21²⁰, 26 v. 32. Dt. 5¹⁵, 15¹⁵, 23¹⁵.

6) 29¹⁹, 21.

7) 30³³ v. 36.

8) Die Slavernij S. 25 f.

Talmud, seine Macht miszbrauchē, um sich an der Qual seiner Untergebenen zu belustigen? Dasselbe gilt von den Arbeiten von einer unbestimmten Dauer; denn man arbeitet nicht vergnügt und selbst nicht mit Geduld, wenn man das Ende seiner Strapazen nicht voraussehen kann; nichts ermüdet die Arme so sehr, als wenn man nicht den Zeitpunkt des Eintrittes der Ruhe kennt. Schliesslich war es überhaupt verboten, von dem hebräischen Slaven einen erniedrigenden Dienst zu verlangen, wie etwa dem Herrn die Kleider in's Bad nachzutragen, oder ihm die Schuhe auszuziehen. Diese Dienste stehen dem Slaven zu, aber der Hebräer war in keiner Beziehung ein Slave."

De jer. Talm. B. Ḳamma VIII, 5 zegt nadrukkelijk dat het een plicht is van de eigenaars hun slaven te voeden, en het spreekt wel vanzelf dat een heer hen uit eigenbelang reeds goed verzorgde. Toch werd de opvatting verdedigd dat een heer tot zijn slaaf mocht zeggen: werk voor mij zonder dat ik je onderhoud; doch dat gold alleen voor een Kanaänietischen slaaf, tot wien zijn heer mocht zeggen: werk den geheelen dag voor mij en ga 's avonds bedelen en eet; maar niet van een Hebreeuwischen slaaf, van wien geschreven staat: „daar hij het goed bij u heeft," (Dt. 15¹⁶) bij u: bij het eten en drinken ¹). Anderen komen er weer tegen op ²). Bovendien mochten arbeiders tot verzadiging toe eten van de vruchten, waarin zij werkten; dit recht had ook de slaaf, en hing hij dus niet geheel van zijns meesters willekeur af; doch deze kocht dit recht wel eens af voor meerder loon, althans wanneer zijn slaaf of slavin meerderjarig waren ³).

1) יכול הרב לומר לעבד עשי עמי ואיני זנך הני מילי בעבד כנעני ראמר ליה
עבד עבדתא כולי יומא ולאורתא זיל סחר ואכול אבל עבד עברי דכתיב כי טוב לו
עמך עמך במאכל עמך במשתה.

2) B. Meṣia 93a.

3) Dt. 23²⁵ v.; B. Meṣia VII, 2, 6.

De tijd van lijfeigenschap van een Israëliet was door de wet beperkt. Ex. 21 en Dt. 15 schrijven een dienstduur voor van 6 jaren en daarna vrijlating; Lev. 25 daarentegen vrijlating in het jubeljaar. Doch met vrijlating alleen was een slaaf nog niet geholpen; hij moest ook middelen bezitten zelf in zijn onderhoud te kunnen voorzien, anders was zijn vrijheid denkbeeldig en van korten duur. Dt. 15¹³ v. bepaalt dan ook: „wanneer gij hem als vrij man van u laat gaan, zult gij hem niet met ledige handen laten heengaan; gij moet hem rijkelijk meegeven van uwe kudde, van uw dorschvloer en uwe wijnpers; van dat, waarin Jahwe, uw God, u gezegend heeft moet gij hem geven.” De Talmoed bepaalde dat men hem voor de waarde van dertig zilveren sikkels moet geven (niet in klinkende munt maar in natura) overeenkomstig den prijs van een slaaf¹⁾.

Het loskopen van slaven was een der voorname onderdeelen der barmhartigheid. Lev. 25⁴⁷⁻⁴⁹ bepaalde dat, wanneer een vreemde of opgezetene onder Israël vermogend werd, en een arme Israëliet zich aan hem moest verkoopen, dan de gelegenheid tot lossing zou openstaan; een zijner familieleden of aanverwanten zal hem lossen, of indien hij daartoe de middelen heeft gevonden, zal hij zichzelf lossen. Neh. 5⁸ vermeldt dat de Joden, voorzoover hun middelen het toelieten, hunne broeders, die aan heidenen verkocht waren, hadden vrijgekocht. Wet en praktijk wijzen dus op het gebruik van loskopen van Joodsche slaven. Volgens de Rabbijnen is het loskopen van slaven uit de gevangenschap een bijzonder goed werk²⁾. Gelegenheid was daarvoor te over: de Syrische legers tot tuchtiging der Joden in 166—165 v. Chr. werden door slavenhandelaars gevolgd³⁾;

1) Kiddoesjin 17: במה מעניקים לו שלושים בשלושים של עבר

2) B. Batra 8b: אמור רבנן דפריון שביום מצוה רבה

3) I Makk. 3: 41.

Pompejus voert vele krijgsgevangenen mee naar Rome, die daar worden verkocht ¹⁾; in den strijd 66—73 worden duizenden gevangenen als slaaf verhandeld ²⁾; na den opstand van Barkochba waren er zooveel op de markt te Hebron, dat een Joodsche slaaf niet meer gold dan een paard; die men daar niet kon verkoopen werden naar Gaza of Egypte gezonden, waarbij velen van honger of door schipbreuk omkwamen ³⁾.

De voorschriften over het loskooopen waren dus niet zonder reden. Een slaaf had geen eigendom of spaarpenningen ⁴⁾; alleen wat hij vond mocht hij behouden ⁵⁾; het loskooopen kon dus alleen door een derde geschieden ⁶⁾. In de Misjna is meermalen sprake van vrijgekochte gevangenen ⁷⁾. Toch moet men daarbij zeer voorzichtig te werk gaan. Een misjna schrijft voor: men moet geen gevangenen loskooopen boven hun waarde, terwille van het algemeen welzijn; om dezelfde reden helpe men ook de gevangenen niet bij hun vlucht. R. Sjim'on b. Gamli'el zegt dat men dit niet moet doen om het welzijn der gevangenen, die anders te zeer verdrukt worden, als er een ontsnapt is. Gaf men voor een slaaf meer dan de waarde, dan zouden de heidensche slavenhandelaars daarvan misbruik maken door de prijzen op te drijven. De gemeenten tot wier taak het bevrijden behoorde zouden daardoor te veel belast worden. Toen iemand eens zijn dochter voor een zeer hooge som loste, kon dat dan ook niet de goedkeuring van de rabbijnen wegdragen, ook al had de gemeente er geen kosten van. Wanneer

---

1) Schürer III, S. 84.

2) Jos. Oorl. III, 7 § 36; 10 § 10; VI, 9 § 2.

3) Schürer I, S. 689.

4) Farbstein, a. a. O. S. 18.

5) B. Mešja I, 5: מצאת עבדו ושפחתו העברים הרי אלו שלהן

6) Kidd. 23b: וקונה עצמו בכסף ובלבד שיהא הכסף משל אחרים

7) K'toebot I, 2; Gitt. IV, 4, 6.

er slechts één gevangene is, dan mag men hem volgens R. Sjim'on b. G. wel helpen te ontvluchten ¹⁾.

Als iemand zichzelf en zijn kinderen aan een niet-Israëliet verkocht om zijn schuld te delgen, dan loste men hem niet; wel echter de kinderen na den dood huns vaders. Andere leeraren waren daarentegen minder streng en staan toe hem tweemalen te bevrijden; verkoopt hij zich ten derde male, dan liet men hem aan zijn lot over ²⁾. Wanneer het leven van een Hebreuwschen slaaf op het spel stond, moest men altijd helpen, behalve wanneer hij zich als gladiator verkocht had om in een gladiatorentroep mee te spelen ³⁾. Waren een man en vrouw tegelijk in gevangenschap, dan werd de vrouw het eerst vrijgekocht, omdat zij eerder gevaar liep onteerd te worden; verkeerden beiden in dat gevaar, dan gaat de man voor, omdat het voor dezen onnatuurlijk is en dus grooter schande ⁴⁾.

1) Gittin IV, 6: אין פורין את השבויים יתר על כרי דמיהן מפני תקון העולם. ואין מכריהן את השבויין מפני תקון העולם. ר' ש' בג אומר מפני תקנת השבויין Gittin 45a.

2) Gittin IV, 9: המוכר את עצמו ואת בניו לנכרים אין פורין אותו, אבל פורין את הבנים לאחר מיתת אביהן

Gittin 46b, 47a.

3) Z. Kahn, a. a. O. S. 38 f.

4) Horajot III, 7: בומן: והאשה קודמת לאיש לכסות ולהוציאה מבית השבי. ששניהם עומדים לקלקלה האיש קודם לאישה

Ketoebot 67a.

II. MIDDELEN TER VOORKOMING VAN ARMOEDE.

Werkver-
schaffing.

Aan volledige opheffing der armoede door wijziging der maatschappelijke inrichting werd niet gedacht. Geldend was het woord: „het zal aan armen in den lande nooit ontbreken” ¹⁾. Toch werden pogingen in het werk gesteld de behoeftigen op andere wijze dan door gaven alleen te helpen, en zoo de verarming tegen te gaan. Daartoe mag gerekend worden alles wat Herodes deed door werk te verschaffen, in nood zaaikoren te schenken, lasten te verlichten; het uitvoeren van groote bouwwerken als andere hun voltooiing naderden, zooals het plaveien van straten in Jeruzalem (zie boven blz. 37).

De voornaamste poging vinden we in de vele vermaningen door te werken zich voor armoede te vrijwaren, want al waren de omstandigheden niet altijd gunstig, bij velen was eigen schuld de oorzaak van gebrek; door vadzigheid valt het gebint ineen ²⁾; wie onnutte dingen najaagt wordt verzadigd met armoede ³⁾; op genot volgt verarming ⁴⁾; slaapt en sluimert men en ligt ter neer, de armoede overvalt als een vagebond ⁵⁾.

Niet bedelen. Hiertegen hooren we den raad: niet bedelen, niet willen leven ten koste van anderen: het is beter te sterven dan te bedelen ⁶⁾; wie vol verlangen naar een andermans tafel

---

1) Dt. 15 ¹⁴.

2) Pred. 10 ¹⁸.

3) Spr. 28 ¹⁹.

4) Spr. 21 ¹⁷. J. Sir. 18 ³² v. Sanhedrin 70.

5) Spr. 6 ¹⁰ v.

6) J. Sir. 40 ²⁸.

ziet, diens leven is geen leven, maar duisternis ¹⁾; 't is beter arm onder een planken dak, dan kostelijke lekkernijen in het huis van een vreemde ²⁾. Een arme moet daarom nauwkeurig nagaan of hij werkelijk ondersteuning nodig heeft. Eerder moet men zijn behoeften zoo gering mogelijk maken, zelfs op den sabbat even klein als in de week: „maak uwen sabbat tot een gewonen dag, om maar niet van uwe mede-menschen af te hangen” ³⁾. De sabbat was een feestdag, en men gebruikte dan drie maaltijden, andere dagen slechts twee. R. Jose kon dan ook wenschen te behooren tot hen, die op den sabbat drie maaltijden hadden ⁴⁾. Het is daarom ook beter te leenen dan een aalmoes te geven; en wie zijn geld in de armenkas werpt, is grooter dan allen ⁵⁾ (want dan blijft hij onbekend voor wie het ontvangt).

De aangewezen weg om zich te helpen, is arbeiden. Men moet alles willen aanpakken: „Rab zeide tot R. Kahana: Waarde van den arbeid. Vil liever voor loon een krenge op straat en zeg niet: ik ben een groot man, dat is mij te gering” ⁶⁾. Werken is geen schande, noch alleen voor de slaven; de landarbeid is door God in het leven geroepen ⁷⁾; bij de Rabbijnen staat het uitoefenen van een handwerk in hooge eer; het verheft, adelt den mensch; door deze opvatting staat het Jodendom boven andere volkeren van die dagen ⁸⁾. Wel

1) J. Sir. 40²⁹. Jom Tob 32b: ואמר רב נתן בר אבא אמר רב כל המצפה

2) J. Sir. 29²². על שלחן אחרים עולם השך בערו

3) Pesahim 112a, 113a: ועשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות

4) Sjab. 118b: אמר רבי יוסי יהא חלקי מאוכלי שלש סעודות בשבת

5) Sjab. 63a: ואמר רבי אבא אמר רבי שמוען בן לקיש גדול המלוה יותר מן העושה צדקה והמטיל בכיס יותר מכולין

6) B. Batra 110a: כר אמר ליה רב לרב כהנא נטוש נבילתא בשוקא ושקול אנרא ולא תימא גברא רבא אנא וזילא כי

ook Pesahim 113a, met de bijvoeging: zeg niet: ik ben een priester.

7) J. Sir. 7¹⁵.

8) D. Farbstain, Das Recht der unfreien und der freien Arbeiter, S. 7. L. Lemme, Art. Beruf in Herzog, R. E. ³ II, S. 654.

staan handwerkslieden, volgens J. Sirach, niet zoo hoog als de schriftgeleerden, maar zonder hen is het geheele maatschappelijke leven onmogelijk; en waar zij ook zijn, zij weten met de handen hun brood te verdienen ¹⁾. De waardeering van het ambacht onder de Rabbijnen blijkt duidelijk uit hun woorden en uit het feit dat zeer velen een handwerk uitoefenden ²⁾. „Heb den arbeid lief” ³⁾ leert Sjema'ja; en R. Gamli'el: „wetsstudie gepaard met dagelijksch werk is schoon; want de moeite op beiden gericht doet de zonde vergeten; en alle wetsstudie zonder handenarbeid is ijdel en sleept kwaad met zich” ⁴⁾.

Werken is een zich behoeden tegen zonde, en tevens een eisch voor levensonderhoud. Een vader moet zijn zoon een handwerk leeren, anders voedt hij hem op tot roover ⁵⁾.

De arbeid is door God gewild: „evenals de tora in het verbond (Gods) gegeven is, zoo is ook het werk in het verbond gegeven” ⁶⁾. Ook rijkdom mag daarvan niet weerhouden: „al bracht een vrouw honderd dienstboden mee, toch kan de man haar dwingen wol te spinnen, want ledig zijn voert tot ontucht” ⁷⁾.

De stand der ambachtslieden achtte zichzelf vrij hoog: wanneer een stoet de eerstelingen in de tempelstad bracht, stonden alle arbeiders, die voor hun deur werkten, op; maar voor een schriftgeleerde behoefden zij niet op te staan ⁸⁾. Een zekere Simeon uit Sichnin, graver van

1) 38 24—34.

2) S. Meijer, Arbeit u. Handwerk im Talmud. Berlin 1878.

3) Abot I, 10: אהב את המלאכה

4) Abot II, 2: יפה תלמוד תורה עם דרך ארץ שיגיעת שניהם משכחת עון
וכל תורה שאין עמה מלאכה סופה בטלה וגוררת עון

5) Tos. Kidd. I, 11, blz. 336, r. 7: כל שאינו מלמד את בנו אומנות ילמדו ליספות

6) Abot d. R. Natan 11: כשם שהתורה נתנה בברית כן המלאכה נתנה בברית

7) Ketoebot V, 5: אפילו הכניסה לו מאה שפחות כופה לעשות בצמר
שהבטלה מביאה לירי זמה

8) Delitzsch, Jüd. Handwerkerleben z. Zeit Jesu, S. 71. Bikk.
III, 3, Kidd. 33a, Hoellin 54b.

putten, maker van cisternen en bronnen, zeide tot R. Johanan b. Zakkai dat hij evenveel beteekende als deze, daar de menschen die tot R. Johanan kwamen om een beslissing in wetsvragen, diens geboden om bijv. water te drinken of zich te baden, niet konden volbrengen, zonder de baden en bronnen door hem vervaardigd ¹⁾).

Wel zijn er ook geleerden, die in hun trots laag op handenarbeid neerzien, en meenen dat alleen zij verdienstelijk werk verrichten met de bestudeering der wet, en daarmee het eeuwige leven verdienen, terwijl anderen het ongeluk tegemoet gaan ²⁾. Als R. Jisjma'el zegt dat men beide (arbeid en studie) moet vereenigen en ieder op zijn tijd en wijze uitvoeren, vraagt R. Sjim'on b. Johai: „wanneer men ploegt, zaait, oogst, dorscht en want op zijn tijd, wat wordt er dan van de tora?” Ieder had zijn aanhangers; R. Abaje gaat op dezelfde plaats verder: „velen deden als R. Jisjma'el en het is hun gelukt; vele anderen als R. Sjim'on b. Johai en zij zijn niet geslaagd” ³⁾. Evenmin hebben eenig bindend gezag voor latere wetgeleerden gekregen de uitspraken van R. Sjim'on b. El'azar: „Hebt gij ooit een dier of vogel een handwerk zien beoefenen? Toch worden zij, zonder eigen zorg, onderhouden. En zijn zij niet geschapen om mij te dienen; en ik om mijnen Schepper te dienen? Kan ik daaruit niet terecht besluiten, dat ik, zonder zelf te zorgen, onderhouden zal worden; maar ik heb slecht gehandeld en daardoor mijn onderhoud vernietigd”; en van R. N'horai: „Ik laat alle ambachten in de wereld rusten en onderwijs mijn zoon alleen tora” ⁴⁾. Het algemeene oordeel der leeraren in Jabne was daarentegen, dat allen schepselen Gods waren, ieder zijn bepaalde arbeid had, niemand op zijn werk

1) Delitzsch, a. a. O., S. 16.   2) Delitzsch, a. a. O., S. 36.

3) Meijer, a. a. O., S. 19 ff. Berakot 35b.   4) Kidd. IV, 14.

trotsch behoefde te zijn; dat trouwe arbeid, of zij groote of kleine dingen voortbracht, tot hetzelfde doel voerde ¹⁾. Een vaste regel was: „Een vader is evenzeer verplicht zijn zoon een handwerk als de tora te laten leeren” ²⁾.

Vele Rabbijnen waren genoodzaakt een ambacht te beoefenen: 't onderwijs moest kosteloos gegeven worden ³⁾, velen waren arm, evenals hunne leerlingen, dus moesten zij een middel van bestaan hebben ⁴⁾; alleen de rijke kon zich ongestoord aan zijn studie wijden. Daarom verzocht ook Raba zijn volgelingen in de maanden Nisan en Tisri (de oogsttijd voor koren en druiven) niet bij hem te verschijnen voor wetsstudie, opdat het hun niet gedurende een geheel jaar aan voedsel zou ontbreken ⁵⁾. Allerlei werk wordt dan ook door hen verricht: men vindt onder hen loonarbeiders, schoenmakers, tentenmakers, bouwmeesters, doodgravers, landmeters, smeden enz. ⁶⁾. Het eene werk stond in hooger aanzien dan het andere — voor sommige arbeid wordt sterk gewaarschuwd; vooral moest men zijn zoon een licht en rein ambacht laten leeren, en nooit een, waarbij hij met vrouwen in aanraking kwam ⁷⁾; „von den Frauen geht das Böse und die Verführung aus” ⁸⁾. Toch waren R. Hanina en R. Osj'ia schoenmakers en woonden in de straat der publieke vrouwen, voor wie zij sandalen maakten. Wanneer deze bij hen kwamen, sloegen zij de oogten niet op om haar te zien ⁹⁾. Het hangt dus voornamelijk af van de zedelijke waarde van den persoon zelf ¹⁰⁾.

---

1) Berakot 17a. Delitzsch, a. a. O., S. 36.

2) Kidd. 30b: נשם שהייב ללמדו תורה כך הייב ללמדו אומנות

3) Schürer II, S. 318.

4) vgl. Hand. 20³⁴, 18³. I Thess. 2⁹, II Thess. 3⁸.

5) Meijer, a. a. O., S. 21.

6) Meijer, a. a. O., S. 23—37.

7) Kidd. IV, 14: ולא ילמד אדם את בנו אומנות בן הנשים

8) Bousset, a. a. O., S. 403.

9) Pesahim 113b.

10) Kidd. IV, 14: אלא הכל לפי זכותו

III. BEGINSELEN DER ARMENZORG.

Hiervoor moeten we zoowel het O. T. als de Joodsche litteratuur nagaan. De prediking van profeten, wetgevers, wijzen en dichters heeft er toe meegewerkt te doen beseffen, dat rijkdom en armoede tegenstellingen zijn, die voor God niet mogen bestaan, en dat een der voornaamste plichten van den mensch is, het lijden van anderen te verzachten ¹⁾. Een kracht was daarbij het gezag aan het O. T. toegekend.

Achtereenvolgens zullen we nagaan: het natuurlijk medelijden, het godsdienstig beginsel, de gehoorzaamheid aan Gods geboden, al zijn de grenzen niet altijd scherp te trekken.

a. Natuurlijk medelijden.

Het Oude Testament.

't Natuurlijk medelijden met de armen komt voort uit Bondsboek. de stamverwantschap. Duidelijk blijkt dit uit de nu nog bestaande toestanden bij de Arabieren. Alois Musil vertelt daarvan ²⁾: „Während des Dreschens verweilen die Eigentümer der Äcker immer in der Nähe der Tennen. Sie schlagen daselbst kleine Zelte auf und schlafen gewöhnlich beim Kornhaufen, um jeden Diebstahl unmöglich zu

---

1) R. Kittel, Art. Armengesetzgebung bei den Hebräern, in Herzog R. E. ³ II, S. 63.

2) Arabia Petraea, III, Ethnologischer Reisebericht, 1908, S. 307.

machen. Um diese Zeit kommen auch fahrende Händler, stellen ihre weissen Zelte auf, und es beginnen lustige Tage. Dies benützen auch die Armen und kommen auf die Tennen, um sich etwas zu erbitten. Die Araber sind alle arm, allein Bettler in unserem Sinne gibt es nicht. Nach einem Überfalle kann ja der Reichste arm werden. Dann hat er aber seine Verwandten und den ganzen Stamm, der nun für ihn sorgen musz. Er kommt als Gast, erzählt, was ihm geschehen ist, und bekommt, was er braucht, oder soviel ihm der Gastgeber schenken kann. Desgleichen, wenn er ein Pferd kaufen, seinen Sohn verheiraten oder den Blutpreis zahlen soll". Dit natuurlijk medelijden met armen en zwakken is zodoende reeds in de oudste wetten te vinden. Die van Hammoerabi komen, ongeveer 2000 v. Chr., op voor de rechten der weduwen en weezen, slaven en slavinnen. Bij Israël vinden we dat medelijden, reeds vóór de profeten, in de bepalingen van het Bondsboek ¹⁾:

„Een vreemde zult gij niet kwellen of verdrukken; weduwe noch wees mishandelen; wanneer gij aan uwen armen broeder die bij u woont geld leent, dan zult gij u niet jegens hem als een geldschieter gedragen. Wanneer gij op iemands kleed beslag legt, dan moet gij het hem vóór zonsondergang teruggeven, want het is zijne eenige bedekking". „Gij zult het recht van den behoeftige in zijn geding niet krenken" ²⁾.

Profeten. De profeten kwamen op voor de maatschappelijk zwakken tegenover de verdrukking der rijken, en uit natuurlijk medelijden, en omdat zij recht doen beschouwden als een volgen van Jahwe's wil. Amos verwijt den rijken dat zij

1) B. D. Eerdmans, *Alttest. Studien*, III, Das Buch Exodus, 1910, S. 126 f. Hugo Greszm ann, *Die älteste Geschichtsschreibung und Prophetie Israels*, 1910, S. 223—234, Das Bundesbuch, in *Die Schriften des A. T. in Auswahl u. s. w.* von H. Greszm ann, H. Gunkel u. a.

2) Exod. 22 ²⁰⁻²⁶, 23 ⁶.

het recht der armen te kort doen, hen om een paar schoenen verkoopen, maar de straf van Jahwe zal niet uitblijven; hij vraagt onverkorte handhaving van het recht ¹⁾).

„De godsdienst door Amos gepredikt bestaat in de gehechtheid aan Jahwe, zich uitende in de rechtvaardigheid, vooral wat betreft de verhouding van de rijken tot de armen, en den eerbied voor het profetisch woord” ²⁾).

Hozea eischt, evenals Amos, handhaving van het recht, hij komt op tegen de verdrukking der zwakken door de machtigen, maar voegt er tevens bij dat de liefde voor Jahwe zich moet uiten in liefdebewijzen voor den medemensch ³⁾).

Jezaja schildert de knevelarij der rijken tegenover de armen, zoodat zij dezen het bestaan onmogelijk maken, roept „wee” over hun verkrachten van het recht en het vertrappen van den nooddruftige, en stelt daartegenover als eisch: „verschafft den wees recht; neemt het op voor de weduwe” ⁴⁾).

Micha heeft dezelfde klachten over verdrukking en stelt daartegenover het schoone woord 6⁸: „u is meegedeeld, o mensch, wat goed is en wat Jahwe van u vraagt; niets dan recht doen, vroomheid (חסד) liefhebben en ootmoedig wandelen met uwen God”. „Das Wort summiert in Lapidarschrift die Predigt der früheren Profeten: das „Recht” des Amos, die „Liebeserweisung” (hesed) des Hosea, und Jesajas Ehrfurcht vor der göttlichen Majestät” ⁵⁾. Jeremia klaagt over de boosdoeners onder zijn volk, die zich aan booze stukken te buiten gaan: „recht verschaffen zij niet aan den wees, en zij helpen de armen niet aan hetgeen

1) Amos 2⁶, 4¹, 5^{12, 15}, 8⁶ v.

2) C. G. Chavannes, De godsdienst der bijbelschrijvers, blz. 31.

3) Hozea 6⁶. Kleinert, Die Profeten Israels in sozialer Beziehung, S. 1.

4) Jez. 1¹⁷, 3¹⁴ v., 5^{8, 23}, 10¹ v.

5) Kleinert, a. a. O., S. 69.

hun toekomst"; en stelt er tegenover dat het kennen van Jahwe is: „Den nooddruftige en den arme (עני ואביון) recht verschaffen" ¹⁾).

Ezechiël verwijt Jeruzalem: „in hoogmoed, brooddronkenheid en zorgelooze rust leefde zij met hare dochters, terwijl zij de hand der nooddruftigen en armen niet stijfde"; hij spreekt van rente en woeker, geweldenarij en druk; en schildert als ideaal: „wanneer een man niemand verdrukt en het in beslag genomene eerlijk teruggeeft, geen roof pleegt, zijn brood aan den hongerige geeft en den naaste met een kleed dekt, niet leent op rente en niet woekert, zijn hand weerhoudt van onrecht, en eerlijk vonnis velt in de geschillen van den een met den ander", dan is hij een rechtschapene ²⁾. Jezaja 58 ⁷ vraagt zijn lezers: „Is dit niet het vasten dat ik verkies: uw brood aan den hongerige uitdeelen, nooddruftige zwervelingen onder dak brengen, als gij een naakte ziet, hem kleden, de hand niet aftrekken van uw eigen bloed?"

„Stervend doet het profetisme bij monde van Zacharja nog eens krachtig zijn aloud pleidooi hooren voor gerechtigheid en menschenliefde, waardoor het zooveel zegen aan Israëel heeft aangebracht" ³⁾, als we lezen 7 ⁹: „Velt eerlijke vonnissen en betracht liefde en erbarmen jegens elkander; onderdrukt weduwe noch wees, vreemde noch arme en zint niet op elkanders ongeluk".

Deuteronomium. De wetten in Deut. kenmerken zich door „billijkheid en zachtmoedigheid". Zij getuigen „in het algemeen van belangstelling in het lot van armen, weduwen en weezen, die de wetgever zoo dringend mogelijk aan de barmhartigheid der meervermogenden aanbeveelt" ⁴⁾. Het ideaal van den Deu-

1) 5 ²⁶ vv., 22 ¹⁶.

2) 16 ⁴⁸ v., 18 ⁵⁻⁹, 34 ¹⁻⁶, 17-21.

3) L. V. inl. op Zach. I—VIII.

4) Kuenen, Godsd. v. Isr. I, blz. 445 v.

teronomist was, dat er door den zegen van Jahwe geen arme meer zou zijn (15⁴), doch hij plaatst er de werkelijkheid terstond naast: „Want het zal aan armen in den lande nooit ontbreken; daarom gebied ik u: „Doe uwe hand wijd open voor uwen broeder, voor de behoeftigen en armen in uw land” (15¹¹). Vreemden, weduwe en wees moet men laten deelnemen aan en doen deelen in de vreugde van feesten en offermaaltijden ¹). Het leenen aan den armen broeder is een plicht, ook al is het jaar der kwijtschelding nabij (15⁹), men moet het doen zonder rente te vragen (23²⁰), elk 7de jaar zal er kwijtschelding plaats hebben (15¹ vv.). Het verbod een kleed als pand te nemen wordt uitgebreid tot den handmolen en den molensteen, want dan neemt men als pand wat iemand voor zijn levensonderhoud noodig heeft (24⁶). Ook mag een schuldeischer de woning van den schuldenaar niet binnengaan om een pand te nemen, doch moet buiten blijven staan, en afwachten wat de schuldenaar hem brengen zal; zoo werd het eigenmachtig nemen van een pand voorkomen (24¹⁰ vv.). Het loon van een arbeider moet hem op den dag zelf voor zonsondergang worden overhandigd (24¹⁴ v., Lev. 19¹³). Was een slaaf aan zijn heer ontvlucht, dan moest men hem niet uitleveren; hij mocht in Israël wonen waar hij verkoos en niet slecht behandeld worden (23¹⁶). De wetgever beschermt de vrouw, die kriegsgevangene is geworden (21¹⁰⁻¹⁴), ja zelfs toont zich zijn menschlievendheid tegenover zijn vijanden door bepalingen, die de jammeren van den oorlog moeten beperken (20¹⁰⁻²⁰), al zal het wel bezwaarlijk geweest zijn deze voorschriften in werkelijkheid toe te passen. Ook de vreemden (gērim) ²) worden in bescherming genomen (10¹⁹) en

1) 15¹ vv. 16¹⁰ v., 26¹² v.

2) Te onderscheiden גֵר en נֹכְרִי; de gēr is de bewoner van het land, nazaat van Kanaänieten; de nokri is de buitenlander.

evenals de weduwen, weezen en armen aan de liefdadigheid aanbevolen: zij mogen mee eten met weduwe en wees van het tiend van het 3de jaar (14²⁹), deelnemen aan feesten (16^{41, 44}); een armen, behoeftigen daglooner, hetzij een uwer broederen, hetzij een der vreemden die in uw land wonen, niet verdrukken (24¹⁴); het recht van den vreemde niet buigen (24¹⁷), aan de vergeten schoof en de nalezing heeft hij ook deel (24¹⁹⁻²²).

Leviticus. Bij Lev. vinden we vele van de zooeven genoemde beginselen en het bekende (19¹⁸): „heb uwen naaste lief als u zelven”; doch alles is reeds meer omschreven, en te rekenen tot de positieve geboden, waarover gehandeld zal worden bij de gehoorzaamheid aan Gods wet.

Psalmen. Waar in de pss. van armen, ellendigen, nooddruftigen sprake is (9¹³ en elders), worden meestal bedoeld de vromen in Israël, verdrukt door binnen- en buitenlandse tegenstanders. Toch wordt ook het beginsel gepredikt armen en behoeftigen te helpen: ps. 41²: „wel hem die acht slaat op den geringe”¹); ps. 82³ eischt: „Richt den geringe (dal) en den wees, verschaft recht aan den ellendige (עני) en behoeftige”; vs. 4: „redt den geringe en arme (אביון), verlost hem uit de hand der boozen”²).

Wijzen en spreukendichters. Veelvuldig zijn de vermaningen tot helpen bij de wijzen en spreukendichters van het O. T. De schrijver van *Job* roemt (31^{13 vv.}): nooit het recht van slaaf of slavin te hebben versmaad; een arme of weduwe zag niet vruchteloos uit naar zijn hulp; nooit at hij alleen zijn brood, de wees kreeg er een deel van; een zwerveling kleepte hij, een

1) ל en LXX voegt er nog bij וְאֶבְיֹן, ἐπὶ πτωχόν καὶ πενήτην.

Lev. 14²¹ „dal” = behoeftige.

2) Duhm, Die Psalmen, „Diese Verse zeigen dass der Verf. nicht ausländische Oberherrn, sondern die jüdische Richter im Auge hat.”

arme gaf hij dekking, geen vreemde behoefde buiten te overnachten (vs. 32); een vader was hij voor de armen, het recht hielp hij handhaven (29^{16v}).

Spreuken 10² lezen we: „gerechtigheid redt van den dood”¹⁾, waaraan later de beteekenis wordt gegeven: aalmoezen redden van den dood. Vele zijn ook hier de aansporingen: geven moet men te rechter tijd (3^{27v}); weldoen wordt gezegend, onderdrukken van behoeftigen gestraft (14³¹, 22⁹, 28²⁷), want Jahwe is de maker der armen evengoed als der rijken (14³¹, 17⁵, 22², 29¹³). Tot den lof der deugdzame huisvrouw behoort, dat zij hare handen den arme reikt (31²⁰).

Apokryphen en Pseudepigraphen²⁾.

Jezus Sirach wordt niet moede, weldadigheid tegenover Jez. Sirach. armen aan te bevelen. Men mag den arme zijn onderhoud niet onttrekken, hem niet begeerig naar spijs laten smachten, het oog niet afwenden van wie vraagt, doch hem het oor leenen en vriendelijk teruggroeten; help den verdrukte tegenover zijn verdrukker, ook al is deze een rijk man; wees voor de weezen een vader en een man voor de weduwen, dan zal God u zijn zoon noemen, zich uwer erbarmen en u redden van het verderf³⁾.

De zegen van mildheid blijft niet uit: het geven van aalmoezen verzoent zonden; wie goed doet, goed ontmoet, en valt hij dan vindt hij hulp in nood⁴⁾; het is niet vol-

1) צדקה תציל ממוות

2) Swete, The old Test. in Greek I², II², III. Die Apokryphen u. Pseudepigraphen des A. T., herausgegeben von E. Kautzsch I, II, 1900. Die Weisheit des J. Sirach, Hebräisch u. Deutsch von R. Smend, 1906. Die Weisheit des J. Sirach erklärt von R. Smend, 1906.

3) J. Sir. 4¹⁻¹⁰.

4) 3^{30v}. צדקה hier reeds ἐλεημοσύνη.

doende God te vreezen, de priesters te eeren, en hun het toekomend deel te geven, eerst als men ook zijn hand tot den arme uitstrekt zal de zegen volkomen zijn ¹⁾. Wees bij het bidden niet mismoedig, en wees niet nalatig in het bewijzen van weldaden ²⁾. Godsvrucht en weldadigheid worden zoo te saam genoemd als de twee middelen, waarmee men God kan behagen. De waarschuwing wordt gehoord op zijn weldadigheid geen smet te werpen door krenkende woorden: want, zooals de regen de hitte wegneemt, zoo neemt een goed woord den bitteren bijsmaak weg van een aalmoes; een goed man geeft met een aalmoes een vriendelijk woord, alleen een dwaas krenkt zonder te geven ³⁾. Met een arme moet men geduld hebben, hem bijstaan, zijn geld voor hem gebruiken en het niet laten roesten onder steen of muur, geen kwelling hebben over verlies; dat alles zal een mensch van het kwaad redden, als een schild en speer voor hem zijn ⁴⁾.

Zijn liefde voor de misdeelden gaat echter gepaard met een nuchteren blik op het leven, waardoor we waarschuwingen vernemen, die het weldoen beperken alleen tot de goeden: men moet weten wien men weldaden bewijst, als men dank wil ontvangen; als men den rechtvaardige wel doet ontvangt men vergelding, zoo niet van hem zelf, dan van God. Den boozen moet men geen hulp verleenen, men doet er geen goed werk mee, ontvangt dubbel kwaad er voor terug, want ook God haat de goddeloozen ⁵⁾. Zoo wordt de schrijver ook heen en weer geslingerd tusschen liefde voor allen en den praktischen blik op het leven als hij handelt over het leenen ⁶⁾: Een goed man blijft borg voor zijn naaste, maar men moet het onder zekere omstan-

---

1) 7 29-32.

2) 7 10.

3) 18 15-18.

4) 29 8-13.

5) 12 1-7, vergel. Tobit 4 6 v., de lezing volgens Kautzsch.

6) 29 1-14, 20.

digheden doen, en zorgen dat men er zelf niet door ten val komt. Wie zijn naaste leent doet een goed werk, wie hem ophelpt houdt de geboden. Doch wees voorzichtig: als zij vragen, kussen zij de hand, maar als het op terugbetalen aankomt rekken zij, en klagen, en werpen de schuld op de slechte tijden: en al kunnen zij betalen dan geven zij nog de helft en beschouwen het als iets wat zij gevonden hebben (wat zij mogen behouden) ¹⁾, en men krijgt scheldwoorden.

In de lessen van het boek *Tobit*, door den vader aan Tobit. zijn zoon gegeven, ontbreekt evenmin de aansporing tot weldoen: aalmoezen geven, barmhartigheid bewijzen met vriendelijk gelaat, het aangezicht niet van den arme afwenden, dan zal God ook van den gever zich niet afwenden ²⁾, den hongerige brood geven, den naakte kleeden ³⁾. Zoo staat weldadigheid (ἐλεημοσύνη, צדקה) als een der voor- naamste godsdienstige handelingen naast vasten en bidden, en naast gerechtigheid; en hij komt tot het besluit, dat het beter is weldadig te zijn, dan goud op te hoopen ⁴⁾.

In deze Test. roemt Issachar dat hij in eenvoud des harten Test. der 12 armen en verdrukten gaf van het goede des lands (3); hij Patriarchen. spoort aan tot liefde voor God en den naaste, tot erbarming met armen en zwakken (5). Zebulon gaf van zijn jachtbuit aan vreemden, zieken en grijsaards, leefde en leed met hen, en de Heer zegende hem er voor (6). Hij stal zelfs een kleed uit zijns vaders huis om het een behoeftige te geven. Hij spoort zijn kinderen aan, zonder onderscheid en met een goed hart den hulpbehoevenden te helpen, en zoo men niets heeft, met hen te treuren. Want zooveel als iemand zich ontfermt over zijn naaste, zooveel ontfermt zich God over hem (5, 7, 8).

1) Vergel. B. Mesia I. 5.   2) 4⁷ volgens cod. B.   3) 4¹⁶.

4) Tob. 12⁸ (cod. B): ἄγαθον προσεῦχε μετὰ νηστειᾶς καὶ ἐλεημοσύνης καὶ δικαιοσύνης, vergel. Mt. 6¹⁻¹⁸.

Talmoed en Tosefta.

Talrijk zijn de aansporingen tot liefdadigheid in de Rabbijnsche litteratuur. Alleen de uitspraken tot $\pm$ 200 n. Chr. komen voor ons in aanmerking, al wordt ook een enkele kenmerkende uit lateren tijd vermeld. Allen voelden zeker wat de latere R. Pinhas b. Hama uitsprak: armoede in iemands huis is erger dan vijftig plagen ¹⁾. Simon de Rechtvaardige had tot spreuk: op drie dingen rust de wereld: op de wet, de cultus en op persoonlijke liefdedaden ²⁾. Jose b. Johanan zegt: uw huis zij wijd open, opdat de armen kinderen van uw huis zijn ³⁾. Hillel getuigt: veel weldadigheid, veel vrede ⁴⁾. Vooral ligt een aansporing tot weldoen in de groote waarde aan weldadigheid toegekend en in het dreigen met rampen en straf, als zij wordt nagelaten; we vinden dit reeds bij J. Sirach en het is zeer sterk in de Rabbijnsche litteratuur.

Weldadigheid is als een sterk schild en zware speer, en zal voor ons strijden tegen den vijand ⁵⁾. Boete en goede werken zijn als een schild voor het strafgericht ⁶⁾. Medelijden verzoent de schuld. In Dan. 4 ²⁷: „werp uwe zonden af door gerechtigheid (בצדקה) en uwe schuld door erbarmen met nooddruftigen,” heeft s^edaka nog de beteekenis „gerechtigheid,” de LXX vertaalt reeds ἐν ἐλεημοσυναῖς. Meer nog dan een vriend of makker redt in tijd van nood s^edaka ⁷⁾. Door wel te doen verzamelt men zich een goeden

1) B. Batra 116a: קשה עניות בתוך ביתו של אדם יותר מחמשים מכות

2) Abot I, 2: על שלשה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים

3) Abot I, 5: יהי ביתך פתוח לרוחה ויהיו עניים בני ביתך

4) Abot II, 7: מרבה צדקה מרבה שלום

5) J. Sir. 29 ¹³.

6) Abot IV, 11: תשובה ומעשים טובים כחרים לפני הפרענות

7) J. Sir. 40 ²⁴: משניהם צדקה מצלת; S m e n d vertaalt s^edaka hier nog

schat tegen den dag, waarop men in nood is; want weldadigheid redt van den dood, laat niet in de duisternis ingaan en reinigt van elke zonde ¹⁾. Weldadigheid is als een pantser: gelijk de enkele schubben saam het pantser vormen, zoo worden de enkele p'roeta's tot een groot bedrag ²⁾. Alle weldadigheid en liefdewerken zijn vrede-(stichters) en een groote voorspraak tusschen de Israëlieten en hun Vader in de hemelen ³⁾. Al wie zich over zijn medemenschen erbarmt, met hem zal men medelijden hebben uit den hemel, maar wie niet, met hem heeft ook God geen erbarmen ⁴⁾. Micha 6 ⁸ „de vroomheid liefhebben” wordt verklaard als het doen van liefdewerken ⁵⁾. R. J^hoeda zeide: „groot is de weldadigheid, want zij bespoedigt de verlossing” ⁶⁾; en ook: „weldadigheid redt van den dood” ⁷⁾.

door „gerechtigheid”, Kautzsch door „aalmoezen.” Eveneens is er een wankelen wat de beteekenis betreft in 40 ¹⁷⁾:

וחסר כערן ברכה
וצרקה לער חכון

in 't Grieksch: *χαρις ὡς παραδειςος ἐν ευλογιας*
καὶ ἐλεημοσυνη εἰς τον αἰωνα διαμενει

wat S mend vertaalt:

Aber die Frömmigkeit hat gedeihen wie Eden und die Gerechtigkeit besteht auf Ewig,
en Kautzsch:

Aber Mildtätigkeit wird wie Eden gesegnet sein, und Almosen wird für allezeit fest bestehen.

1) Tobit 4 ⁸⁾.

2) B. Batra 9 ^b: דכתיב (Jez. 59 ¹⁷⁾) וילבש צרקה כשרין לומר לך מה שרין זה כל קליפה וקליפה מצטרפת לשרין גדול אף צרקה כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול

3) B. Batra 10 ^b: כל צרקה וחסר שישראל עושין בעולם הזה שלום גדול ופרקליטין גדולין בין ישראל לאביהן שבשמים גמילות חסדים

't zelfde tos. Pe'a IV, 21, waar in plaats van חסר staat חסדים
4) Sjabb. 151 ^b: כל המרחם על הבריות מרחמין עליו מן השמים וכל שאינו מרחם על הבריות אין מרחמין עליו מן השמים

vgl. Tos. B. Kamma IX, 30, blz. 366, r. 6 v.

5) Soekka 49 ^b: ואהבת חסד זו גמילות חסדים

6) B. Batra 10 ^a: גדולה צרקה שמקרבת את הגאולה

7) B. Batra 10 ^a: וצרקה תציל ממות

Het bewijzen van weldaden wordt gelijk gesteld met het brengen van offers. We vinden dit reeds bij J. Sirach (32^{3 v.}). Een aalmoes geven is een goed offer voor den Allerhoogste, herinnert Tobit (4¹¹). Vooral treffen we deze opvatting in den Talmoed aan. Wie een geleerde herbergt en van zijn goederen laat genieten, doet een even goed werk als of hij een offer bracht¹⁾. R. Johanan b. Zakkai zeide: „gelijk het zondoffer verzoening bewerkt voor Israël, zoo schenkt de weldadigheid verzoening voor de andere volkeren”²⁾. R. Asi gaf als zijn opvatting: „weldadigheid weegt op tegen alle geboden”³⁾. R. El‘azar zeide: „Toen de tempel nog bestond bracht een mensch zijn sikkēl en verkreeg verzoening; nu echter, nu de tempel er niet meer is, is het goed als men weldadigheid beoefent; zoo niet, dan komen de volkeren der wereld, en nemen met geweld”⁴⁾. Weldadigheid wordt beloond op vederlei wijze, door uiterlijken zegen, zoowel als door innerlijke ervaring. „Wie een arme een p̄roeta geeft ontvangt zes zegeningen, wie hem met woorden troost, elf”⁵⁾. Streeft iemand er naar mild te zijn voor armen, dan zal God hem geld schenken om daarvan aalmoezen te geven⁶⁾. Ja zelfs kinderzegen hangt er mee saam; wie liefdadigheid oefent heeft het voorrecht

1) Berakot 10b: כל המארה תלמיד חכם בתוך ביתו ומהנהו מנכסיו מעלה עליו הכתוב כאלו מקריב תמידין

2) B. Batra 10b: בשם שהחטאת מכפרת על כך צדקה מכפרת על כשם שהחטאת מכפרת על ישראל כד צדקה מכפרת על אומות העולם

3) B. Batra 9a: שקולה צדקה כנגד כל המצות
tos. Pe‘a IV, 19, blz. 23, r. 25.

4) B. Batra 9a: בזמן שבית המקדש קיים אדם שוקל שקלו ומתכפר לו עבשיו שאין בית המקדש קיים אם עושין צדקה מוטב ואם לאו באין אומות העולם ונוטלין בורוע

vergel. Neh. 10³³.

5) B. Batra 9b: כל הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות והמפיסו בדברים מתברך באחת עשרה

vergel. J. Sirach’s eisch: met vriendelijk gezicht weldoen.

6) B. Batra 9b: כל הרורף אחר צדקה הקדוש ב'ה ממציא לו מעות ועושה בהן צדקה

wijze en rijke kinderen te krijgen ¹⁾. Wanneer iemand aan een koning een geschenk geeft, dan is het twijfelachtig of deze het aanneemt en of de gever den koning zien zal. Anders echter met God; geeft iemand aan een arme een p^{er}oeta, dan heeft hij het voorrecht Gods aangezicht te aanschouwen ²⁾. R. El'azar was gewoon eerst een arme een p^{er}oeta te geven en daarna zijn gebed te doen, want zeide hij, er staat geschreven (ps. 17 ¹⁵): ik zal door weldadigheid uw aangezicht zien ³⁾.

Weldadigheid is een van de dingen waarvan een mensch reeds hier de vruchten geniet, terwijl het stamkapitaal blijft voor het toekomstige leven ⁴⁾. 't Meest sprekende voorbeeld zijn daarvan de woorden van koning Monobazus ⁵⁾, meermalen in de rabbijnsche litteratuur voorkomend. Tos. Pe'a IV, 18, blz. 24 r. 15 vv. deelt mee: „Het gebeurde, dat koning Monobazus in jaren van hongersnood al zijn schatten aan de armen verdeelde. Toen kwamen zijn broeders en zeiden tot hem: uwe vaderen hebben schatten bewaard en toegevoegd bij die van hun vaderen; maar gij staat op en verdeelt het uwe en dat van uwe vaderen. Hij zeide tot hen: mijn vaderen hebben schatten bewaard voor hier beneden, ik heb schatten bewaard omhoog. Mijn vaderen hebben schatten bewaard op een plaats, waar de hand er macht over heeft, en ik heb verzameld waar de hand er niet over beschikken kan. Mijn vaderen hebben schatten bijeengebracht, die geen vruchten dragen, en ik heb iets verzameld dat vruchten draagt. Mijn vaderen hebben schatten van den mammon verzameld, doch ik zieleschatten.

1) B. Batra 9b: כל הרגיל לעשות צדקה וזכה הויין לו בנים בעלי חכמה
בעלי עושר בעלי אגרה

2) B. Batra 10a: והקדוש ב"ה אינו כן אדם נותן פרוטה לעני וזכה ומקבל
פני שכינה

3) B. Batra 10a.
4) Pe'a I, 1: אלו דברים שאדם אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קימת לו
לעולם הבא . . . . . וגמילות חסדים

Sjabbat 127a; Kidd. 39b; Tos. Pe'a I, 1; j. Pe'a I, 16b.

5) Over M. zie Schürer III, S. 119—122.

Mijn vaderen hebben schatten voor anderen bijeengebracht, ik voor mijzelf. Mijn vaderen verzamelden schatten in deze wereld, ik heb verzameld voor de toekomstende" ¹⁾). Niet te verwonderen is daarom de raad weldadig te zijn zoolang men er nog gelegenheid en middelen voor heeft ²⁾).

Tegenover den zegen, als gevolg van 't geven van aalmoezen, wordt onbarmhartigheid streng gelaakt en met straf bedreigd. Wie niet geeft, en ook anderen verhindert het te doen, is een slecht mensch ³⁾). Laat men de armen niet toe tot de nalezing, of den een wel en een ander niet, of helpt men een van hen bij het oplezen der aren, dan staat dat gelijk met hen berooven ⁴⁾). Het zich afwenden van weldadigheid staat gelijk met afgodendienst ⁵⁾). Streng wordt veroordeeld het wel beloven maar niet geven van aalmoezen; men leidde daaruit de rampen af, waardoor het land werd getroffen; „om vier redenen vervalt het vermogen der burgers aan de regeering... en wegens hen, die in het openbaar aalmoezen beloven en niet geven" ⁶⁾); ja zelfs blijft om hen, die zoo doen, de regen uit ⁷⁾).

Alleen aalmoezen uitreiken is niet voldoende, de gezindheid geeft er waarde aan: aalmoezen geven wordt alleen beloond naar gelang der welwillendheid (liefde) die erin ligt ⁸⁾). Grooter is dan ook wie den stoot geeft tot het doen van goede werken, dan wie deze verricht ⁹⁾).

1) Tos. Pe'a IV, 18, blz. 24, r. 15—25; B. Batra, 11a; j. Pe'a I, 1, 15b.

2) Sjabb. 151b: עשה (צדקה) עד שאתה מוצא ומצוי לך ועוד בירך: 151b.

3) Abot IV, 3: הרוצה... ליתן ולא יתנו אחרים רשע.

4) Pe'a V, 6: מי שאינו מניח את העניים ללקוט או שהוא מניח את אחר ואחר לא או שהוא מסייע את אחר מהן הרי זה גוול את העניים.

5) B. Batra 10a: כל המעלים עיניו מן הצדקה כאילו עובר עבודה זרה.

6) Soekka 29a, b: ועל פוסקי צדקה ברבים ואינן נותנין, blz. 36.

7) Ta'anit 8b: אין הגשמים נעצרין אלא בשביל פוסקי צדקה וכו'. ook j. Kidd. IV, 65c.

8) Soekka 49b: אין צדקה משתלמת אלא לפי חסד שבה.

9) B. Batra 9a: גרול המעשה יותר מן העושה.

Bij verordeningen betreffende het godsdienstig leven was ook rekening gehouden met het gevoel en de behoeften der armen. Wanneer een Paaschoffer verontreinigd was dan moest dat voor de Bira ¹⁾ verbrand worden met hout van het altaar. Deze bepaling was getroffen met het oog op de onbemiddelden om hun de kosten van het hout te sparen; doch om de armen niet te kwetsen was voorgeschreven, dat de rijken ook van dat hout gebruik moesten maken ²⁾. In 't belang der mingevoeden was ook, dat een arme eroeb mocht maken met zijn voeten, dus geen spijs daarvoor noodig had ³⁾.

De wettelijkheid van het Jodendom maakt, dat de vromen allerlei uitwegen zoeken om èn aan hun liefde voor de armen te voldoen èn de wet te volbrengen. R. El'azar was van meening dat men ook op sabbat aan een arme een aalmoes mocht geven ⁴⁾. Doch als bijv. eens een arme op den sabbat kwam, hoe moest men hem dan helpen zonder de bepaling te overtreden, dat men op sabbat niets uit de eene ruimte in een andere mag overbrengen ⁵⁾. Het is niet geoorloofd dat een arme zijn hand naar binnen steekt en iets neemt uit de hand van den heer des huizes; of deze zijn hand naar buiten en iets legt in de hand van den arme; doch wel mag de arme zijn hand naar binnen steken en de heer er iets in leggen, of deze zijn hand naar buiten en de arme er iets uit nemen; in het laatste geval verricht geen van hen een volledige handeling. Ook zijn de personen niet schuldig, als er een op den drempel staat, iets van den heer des huizes aanneemt en het den arme geeft; anderen verklaren, dat de drempel tot beide vertrekken

---

1) Schürer, II, S. 274.

2) Pesahim VII, 8 en aant. in Mischn. ed. Itskowski.

3) Eroeb. IV, 9: העני מערב ברגליו

4) Sjabb. 150a: פוסקים צרקה לעניים בשבת

5) Sjabb. VII, 2.

behoort zoolang de deur open is ¹⁾. Zet de gever hier dus iets neer dan kan de arme het nemen, zonder dat een van beiden iets in een andere plaats heeft gebracht.

Er zijn vele verhalen in omloop over de vrijgevigheid van vromen, ook al werden zij soms bedrogen ²⁾; enkele ervan vallen in onzen tijd en waren zeker ook bedoeld als aansporing voor anderen, al is het niet na te gaan in hoeverre waarheid en verlichting er in zijn saamgeweven. Een zekere rabbijn Triphon was zeer rijk, maar gaf niet genoeg aan de armen. R. 'Akiba ontmoette hem eens en vroeg: zal ik u een of twee steden koopen? R. Triphon stemde toe en gaf hem daarvoor 4000 gouden denaries. R. 'Akiba verdeelde deze aan de armen, en toen R. Triphon hem later naar het gekochte vroeg, nam R. 'Akiba hem mee naar de bibliotheek van het bêt-ha-midrassj, liet hem lezen ps. 112 ³⁾: „hij heeft den arme gegeven, צדקתו (zijn gerechtigheid, weldadigheid) duurt voor altijd” en zeide: dit is de stad, die ik voor u gekocht heb. Toen stond R. Triphon op, omhelsde R. 'Akiba en zeide: gij zijt mijn meester in kennis en praktijk, en hij gaf hem nogmaals geld om het te verdeelen ⁴⁾.

R. Eli'ezer, R. J'ehosjoe'a en R. 'Akiba gingen eens naar de streek van Antiochië om giften voor de geleerden in te zamelen (על עסק מגבת חכמים) ⁴⁾. Daar was een zekere Abba J'ehoeda, die zeer veel wel deed, doch hij leed groote verliezen en kon niet meer zooveel geven als voorheen. Toen hij de rabbijnen zag komen, verborg hij zich uit schaamte. Zijn vrouw, die nog vrijgeviger was dan hij,

1) Sjabb. I, 1. Tos. Sjabb. I, 5, 6, blz. 110, r. 11—13.

2) j. Pe'a VIII, 9, 21b.

3) I. M. Rabinowicz, Législation civile du Thalmud, Tome V, p. 185, uit tract Halla.

4) Schürer, II, S. 314. „Die zeitgenössischen Gelehrten heissen in der Mischna immer חכמים.”

zeide: gij hebt nog een akker, verkoop de helft en geef het den collecteerenden. Hij deed zoo, en de rabbijnen baden voor hem, dat God hem mocht teruggeven wat hem ontbrak. Na hun vertrek beploegde hij de andere helft van zijn akker, zijn koe struikelde en brak een poot. Toen hij het dier wilde helpen zag hij een schat, en daardoor kwam hij weer tot zijn vroegeren welstand. Zoo had het gebed der rabbijnen vele vruchten gedragen ¹⁾).

In Jericho was tijdens R. 'Akiba een מביאין ²⁾; zijn zoon gaf aan de armen pe'a, maar van het groene kruid; hij kwam en zag de armen staan bij de poort van zijn tuin met hun gaven. Hij liet hen alles teruggeven, doch niet uit gierigheid, want schonk hun daarna het dubbele, maar van het profane en goed vertiende. Dezelfde gebod zijn kinderen groenten te koopen van den vorigen dag, want deze waren goedkooper. R. 'Akiba en een andere rabbijn, die uit waren gegaan om gelden in te zamelen, hoorden dit; in de meening dat het hebzucht was, gingen zij eerst elders collecteeren en kwamen het laatst bij hem. Hij vroeg de reden; zij deelden hem het gehoorde mede, en toen bleek het dat 't eenvoudig spaarzaamheid was; want hij schonk een maat vol denariën ³⁾. Uit Sj^ekalim I, 7 mogen we opmaken dat menigmaal rijken voor de armen den halven sikkil voor de tempelbelasting betaalden. Ook uit deze verhalen blijkt welke groote waarde aan weldadigheid werd toegekend door het Joodsche volk.

Eveneens in het N. T. worden we daaraan herinnerd. Van N. T. den hoofdman Cornelius wordt als lof vermeld, dat hij vroom en godvreezend was en vele aalmoezen aan het volk

1) j. Horajot III, 7, 48a.

2) Onzeker of het een eigennaam: „Mebijain”, of een beroep: „wijn-drager” is. Schwab is in zijn vert. ook in het onzekere.

3) j. Pesahim IV, 9, 31b.

gaf; zijn gebeden en aalmoezen zijn ter gedachtenis opgeklimmen voor God ¹⁾; door een weldadig gebruik te maken van den onrechtvaardigen mammon, wordt men ontvangen in de eeuwige woningen ²⁾).

b. Godsdienstig beginsel.

De armen De armen staan onder de bijzondere bescherming van Jahwe's volk. God. Als weduwe of wees mishandeld worden en zij roepen, dan zal Jahwe hun geroep hooren en straffen; wanneer een arme broeder verdrukt wordt door geldschietters, zal Jahwe zijn geklaag vernemen, want hij is ontfermend ³⁾. Jahwe hoort naar den armen daglooner; vervloekt is hij, die het recht van vreemde, wees of weduwe krenkt ⁴⁾. Een verarmden Israëliet mag men niet als slaaf laten dienen, als dienstknecht van Jahwe heeft hij recht op vrijheid ⁵⁾.

God kent geen aanzien des persoons in het nadeel van den arme; Hij slaat acht op het smeeken van weduwe, wees en arme, want hun woorden dringen tot Hem door, en zij laten niet af voor de Heer zich om hen bekommert ⁶⁾.

Het land behoort aan Jahwe. Een ander beginsel is: het land behoort aan Jahwe. Jahwe heeft dit land als een erfdeel aan Israël gegeven ⁷⁾.

Dit is de grondgedachte van Lev. 25 (wet op sabbats- en jubeljaar), en daaruit vloeien de bepalingen voort in dat hoofdstuk vervat, welke ten doel hebben iederen Israëliet een vrij en onafhankelijk bestaan te verzekeren en verarming te voorkomen. „De grond zal niet voorgoed verkocht worden, want hij behoort mij toe” (vs. 23). Jahwe heeft dus het eigendomsrecht, de Israëlieten alleen het vrucht-

1) Hand. 10 2, 4, 31.

2) Luk. 16 9, vgl. Efez. 4 28.

3) Ex. 22 22 vv.

4) Dt. 24 14 v., 27 19.

5) Lev. 25 42.

6) J. Sir. 32 16—21.

7) Dt. 10 15, 15 4, 26 15; Lev. 25 2.

gebruik. Elk 7^e jaar moeten daarom akker en wijngaard rusten ter eer van Jahwe, en al wat in dat sabbatsjaar op den akker groeit is voor allen zonder onderscheid bestemd: voor den eigenaar en voor den arme, slaaf en opgezettene, voor het vee en het wild ¹⁾. Bovendien zullen elk vijftigste jaar de bezittingen, die in andere handen zijn overgegaan, weer tot de oorspronkelijke bezitters terugkeeren.

Zijn deze bepalingen doorgevoerd en hebben zij aan hun Sabbatsjaar. doel beantwoord? In den voor-exilischen tijd is het sabbatsjaar niet gehouden; in de dagen van Nehemia namen de verplichting tot het vieren ervan op zich. Daarna werd het wel gehouden ²⁾, en de geschiedenis maakt er enkele malen gewag van, doch het had dan juist een werking tegenovergesteld aan wat er van verwacht werd, n. m. de armoede werd er door bevorderd, ondanks de belofte (Lev. 25 ^{20. v.}) van overvloedigen oogst in het 6e jaar. Door het sabbatsjaar hadden de belegerden op den tempelberg in 163 v. Chr. geen voorraad van levensmiddelen en moesten zich overgeven ³⁾. Volgens Josephus ⁴⁾ had Alexander de Groote aan de Joden elk 7de jaar vrijdom van schatting toegestaan. Geheel Judéa moest een schatting betalen voor Jeruzalem, behalve in het sabbatsjaar ⁵⁾. De inwoners van Jeruzalem, belegerd door Herodes, „leden groote ellende door honger en gebrek aan het allernoodigste; immers viel

1) Vergel. Ex. 23 ^{10 v.} waar alleen bevolen wordt een akker om de 7 jaren braak te laten liggen, en de opbrengst dan voor de armen is; hier niet één sabbatsjaar voor het geheele land, terwijl bij Lev. in één en hetzelfde jaar alles moet rusten.

2) W. Nowack, Hebr. Arch. II, S. 164 f. Büchler, a. a. O. S. 213—221. Bousset, a. a. O. S. 103.

3) I Makk. 6 ⁵³. Schürer, I, S. 214.

4) Oudh. XI, 8 § 6, als tenminste de plaats juist is; zie Nowack, a. a. O., II, S. 164.

5) Jos. Oudh. XIV, 10 § 6.

de belegering juist in een sabbatsjaar" 1). Het land ging onder ellende gebukt, gedeeltelijk door Herodes' hebzucht, gedeeltelijk ook omdat het land, wegens het sabbatsjaar, onbebouwd lag 2).

R. J^hoeda ha-nasi stelde pogingen in het werk de drukkende voorschriften te verlichten; toen dan ook eens een onderwijzer voor hem werd gebracht, verdacht van een verboden gebruik van de opbrengst van het land in het 7de jaar, zeide Rabbi: „Wat kan een arme anders? Hij heeft het gedaan om in het leven te blijven" 3). Zelfs beval R. Jannai (zijn werkzaamheid in Sepphoris is van 220—250, doch zijn woord is toch van waarde als bewijs voor de nadeelige gevolgen) in een sabbatsjaar het land te gaan bebouwen wegens den druk der jaarlijksche opbrengst aan de Romeinen 4). Vooral het laatste, de druk der belastingen, bracht er menigeen toe de vruchten van zijn land en boomen te oogsten, het land te bebouwen, handel te drijven met de opbrengst, wat ook voor een deel des lands verboden was, daar de vruchten als heilig werden beschouwd, zoodat men ze zelfs niet mocht eten 5). De werkelijke toestand was dan ook zoo, dat de een het sabbatsjaar hield, een ander weer niet; dat het land weinig opbracht als er niet gezaaid werd, alleen de boomen hun vruchten gaven voor de armen 6), dat een geheele of reeds gedeeltelijke stilstand van den landbouw ten gevolge had werkeloosheid en gemis aan verdiensten. Zoo vermocht deze wet niet de armen werkelijk te helpen.

1) Jos. Oudh. XIV, 16 § 2.

2) Jos. Oudh. XV, 1 § 2.

3) Büchler, a. a. O. S. 219 ff.

4) Büchler, a. a. O. S. 213.

5) Sjebi'it VI, 1; VII, 3. Büchler a. a. O. S. 225, 230—237.

6) Ta'anit 19b: R. Sjim'on b. Gamli'el zegt, dat men ook vasten moet in het sabbatsjaar om regen te krijgen voor de boomen, daar zij den armen voedsel bieden: *אף על האילנות בשביעית מפני שיש בהם פרנסה לעניים*. Büchler, a. a. O. S. 232, 236.

Het jubeljaar had ten doel: bestrijding van het kwaad Jubeljaar. van het groot grondbezit, en het familiegoed niet voor altijd in andere handen te doen overgaan. Tot uitvoering hiervan is het nooit gekomen ¹⁾).

Verhouding tegenover vreemden.

Het godsdienstig beginsel droeg er toe bij het medelijden te beperken tot den volksgenoot. De wetten, gegeven ter bescherming van armen en maatschappelijk laagstaanden, bijv. die van kwijschelding in het 7de jaar (Dt. 15 ³) en het verbod van rente nemen (Dt. 23 ^{19 v.}), gelden zelfs bij den humanen Deuteronomist niet voor den buitenlander (nokri). Alleen de gēr en de tosjab worden met den volksgenoot der weldadigheid aanbevolen (Lev. 25 ³⁵). Dit beginsel heeft doorgewerkt; het Jodendom beperkt zich in zijn liefdadigheid tot de huisgenooten des geloofs. Bousset zegt hiervan: „Der Grundcharacter der jüdischen Ethik ist durch ihre kirchliche, resp. synagogal-gesetzliche Tendenz bestimmt. Von dem Ideal der Humanität bleibt sie weit entfernt, an Stelle des rein nationalen Particularismus tritt eben der synagogale. Wenn den Draussenstehenden gegenüber auch gewisse Grundforderungen ethischer Art gelten und eine gewisse Billigkeit des ethischen Handelens vorgeschrieben ist, ja wenn auch der Aussenwelt gegenüber in einzelnen ethischen Aussprüchen höchste sittliche Anforderungen erhoben werden, so hat in der Praxis die tiefere ethische Gesinnung thatsächlich ihre Grenze bei den Volksgenossen und oft bereits bei dem engeren Kreise der Frommen, „der Genosse“. Das wird man sich bei allen Einzelkeiten immer wieder zu vergegenwärtigen haben.

---

1) Nowack, a. a. O., II, S. 170 ff.

Und nicht nur im allgemeinen ist von jener Seite das Wesen der jüdischen Ethik bestimmt, auch ihre konkrete Ausprägung erhält sie von dort. Die ganz in den Vordergrund rückende Forderung der Wohltätigkeit, des Almosengebens, ist eine spezifisch „kirchliche“ Tugend” ¹⁾.

De liefdadigheid gold dan ook over het algemeen den volksgenoot; theorie zoowel als de praktijk verhinderden den Jood, wilde hij trouw blijven aan de wet, in nauwe aanraking te komen met de heidenen. Dit moest nadeelig werken, ook bij de zorg voor de armen. Tevens moeten we in het oog houden, dat de verbitterde strijd tusschen Romeinen en Joden er toe meewerkte een scherpe afscheiding te bestendigen niet alleen, maar veeleer te verscherpen. Wel is daaronder ook een mildere strooming, vooral bij Hillel, doch het is hier de propaganda, die boven het particularisme verheft. „Aber dieser Partikularismus wird freilich nirgends aufgehoben, sondern gleichsam nur suspendiert. Das Interesse und unbedingte Wohlwollen des Menschen an Menschen kennt das Judentum dennoch nicht. Der Nichtjude kann für den Juden nur soweit Interesse gewinnen, als Aussicht bei ihm vorhanden ist, dass er Jude werden könnte. Das rein menschliche Interesse an den Sündern und Zöllnern, das Jesus zeigt, ist hier nirgends vorhanden. Weiter reicht auch das schöne Wort Hillels: „Liebe die Geschöpfe und leite sie zum Gesetz“ nicht. (Abot I, 13)” ²⁾.

Kenmerkend is de bepaling in Tos. dat, als in een stad Israëlieten en heidenen wonen, de armverzorgers bij beiden moeten collecteeren, ter wille van den vrede; ook moet men om de goede orde heidensche armen ondersteunen, begrafenissen voor hun dooden regelen, de rouwdragenden

---

1) Bousset, a. a. O. ², S. 470.

2) Bousset, a. a. O. ¹, S. 113 f, vergel. S. 84.

troosten en hun dooden begraven ¹⁾; om dezelfde reden mogen in een stad met gemengde bevolking niet-Joden als armverzorger aangesteld worden ²⁾.

Ter wille van de goede verstandhouding moet men ook heidensche armen niet verhinderen van leket, sjikḥa of pe'a te nemen ³⁾; alleen moet men hun geen armentiening geven (daar deze als heilig wordt beschouwd) maar een geschenk van het profane, dat er voor geschikt is ⁴⁾.

Duidelijk blijkt hun exclusivisme uit de scherpe veroordeeling van hun houding door niet-Joodsche schrijvers uit die dagen, die het beschouwden als gebrek aan humaniteit, daar zij den dieperen grond ervan niet kenden ⁵⁾.

c. Gehoorzaamheid aan Gods geboden.

We zagen reeds hoe het natuurlijk medelijden en 't godsdienstig beginsel aandrongen op mildheid tegenover de armen. Daarnaast staan enkele vaste rechten der armen, waarvan we de grondslagen reeds in de O. T. geboden vinden. Of een Jood hiermede instemde of niet, als wet moest eraan worden gehoorzaamd. Wel moesten soms

1) Tos. Gittin V, 4, 5, blz. 328 r. 20 vv.: עיר שיש בה ישראל וגוים: הפרנסין גובין מן ישראל ומן הגוים מפני דרכי שלום מפרנסין עניי גוים מפני דרכי שלום מספידין מית גוים ומנחמין אבילי גוים וקוברין מית גוים מפני דרכי שלום
id. Gitt. 61a; j. Ab. Zara I, 3, 39c; j. Demai IV, 6, 24a; j. Gitt. V, 9, 47c, waar er nog wordt bijgevoegd het bezoeken van zieken, ook bij heidenen. In de Talm. vaak gōi nokri.

2) j. Gitt. V, 9, 47c: עיר שיש בה גוים וישראל מעמידין גבאי גוים

3) Gitt. V, 8: אין ממחין ביר עניי גוים בלקט שכחה ופאה מפני דרכי שלום
j. Gitt. V, 9, 47c.

4) Tos. Pe'a III, 1, blz. 20, r. 30: אין נותנין מעשר עני לעניי גוים אבל נותנין חולין מתוקנין לשם טובה

5) Schürer III, S. 105 f., 417 f.

kunstige uitleggingen worden gevonden, doch terzijde gesteld mochten die positieve geboden niet. Mt. 23^{2 v.} drukt dat zoo beslist uit: „De schriftgeleerden en Farizeërs zijn gezeten op het gestoelte van Mozes. Doet en onderhoudt dus al wat zij u zeggen.”

Tot de vaste rechten behoort het braakliggen van het land in het 7de jaar, waarbij de opbrengst dan voor de behoeftigen is (zie boven, blz. 71).

Dt. 23^{25 v.} bepaalt: „Wanneer gij in uws naasten wijngaard komt, moogt gij naar hartelust tot verzadiging toe druiven eten, maar in uw tasch zult gij niets doen. Wanneer gij in uws naasten korenveld komt, moogt gij met de hand aren afplukken, maar uw sikkel zult gij in uws naasten koren niet slaan”; voorschriften voor allen, doch zeer zeker 't meest ten voordeele van den mingevoede, of van den slaaf, wien door zijn meester niet voldoende voedsel werd verschaft. Dt. 24^{19 vv.} schrijft voor: „Wanneer gij op den akker aan het oogsten zijt en eene schoof op den akker vergeet ¹⁾, zult gij niet terugkomen om die te halen: voor den vreemde (gēr), den wees en de weduwe zal zij zijn... Wanneer gij de vruchten van uwen olijfboom afslaat, zult gij hem niet nog eens nazoecken ²⁾. Wanneer gij de druiven van uwen wijnstok afsnijdt, zult gij geen nalezing houden ³⁾; 't is alles voor den vreemde, de weduwe en wees”. Dt. 14^{23 v.} eischt, dat de eigenaar elk derde jaar het geheele tiend van zijn gewas onbeheerd moet neerleggen op straat of veld, waar de armen, vreemden, weduwe en wees het konden wegnemen en er zich aan verzadigen, het z.g. armentierend. Ten slotte beveelt Lev. 19^{9 v.}: „Wanneer gij dat, wat op uw veld staat, inoogst, moet gij een hoek van

1) ושכחת עמר בשדה, vandaar שכחה = de vergeten schoof.

2) לא תפאר

3) עוללת תעולל אחריו, vandaar עוללת

uwen akker onafgemaaid laten en wat van de halmen valt niet opgaren ¹⁾). Ook in uwen boomgaard zult gij geen nalezing houden, noch de verstrooide vruchten opgaren. Aan de armen en vreemden zult gij een en ander overlaten ²⁾."

לא תכלה פאת שרך לקצר ולקט קצירך לא תלקט
vandaar pe'a en leket.

וכרמך לא תעולל ופרט כרמך לא תלקט לעני ולגר תעוב אותם

IV. צדקה EN חסדים (1). גמילות

Een eigenaardige overgang van beteekenis maakt het woord *šedaka* door. In het O. T. beteekende dit: recht, oprechtheid, rechtschapenheid, gerechtigheid, in welke laatste beteekenis het in Spreuken de barmhartige liefde omvat. Nu gaat dit laatste, de menschelijkheid, er in op den voorgrond treden, zoodat zich in het Nieuw-Hebreeuwsch en Arameesch de beteekenis ontwikkelt tot aalmoes, *ἐλεημοσύνη*. In het O. T. heeft het deze nog niet, doch wordt menigmaal door latere uitleggers *šedaka* opgevat als aalmoes. Dan. 4²⁴ reeds in de vertaling door de LXX; bij J. Sirach kan het door beide, aalmoes en gerechtigheid, worden vertaald; telkens geven de Rabbijnen aan het woord de beteekenis aalmoes, als zij uit het O. T. teksten aanhalen, waarin het voorkomt, vooral in de woorden van Monobazus (zie voor alles vroeger).

Naast *šedaka* vinden we genoemd *gemiloet hašadim*. Het laatste, wat we kunnen vertalen door: persoonlijke liefdedaden, omvat meer dan *šedaka*, dat alleen beteekent: ('t geven van) aalmoezen. „Door drie dingen”, zoo leerden de Rabbanan, „is de 'ח' groter dan de 'צ: 'צ geschiedt alleen door geld, 'ח' zoowel door geld, als door het lichaam (door persoonlijk helpen); 'צ is voor de armen, 'ח' zoowel

---

1) Gesenius, Hebr. u. Aram. Handwörterbuch¹². R. Smend, Lehrbuch der A. T. Religions-Gesch. 2, S. 389.

voor armen als voor rijken; 'ז' alleen voor levenden, 'נ' voor levenden en dooden" 1).

Gemiloet h^asadim omvat dus het helpen van allen, 't be- wijzen van barmhartigheid, het bezoeken van zieken, de laatste eer bewijzen aan dooden. J. Sirach 7³³ wijst ook daarop: een geschenk is voor alle levenden aangenaam, maar onthoud ook den doode uw liefdebetoon niet 2).

Tobit zegt dat hij veel barmhartigheid aan zijn volk be- wees, en deze bestond hierin, dat hij hongerigen spijzigde, naakten kleepte, en gedooide landslieden, wier lichaam werd neergeworpen, liet begraven 3). Josephus acht het als plicht het onontbeerlijke aan niemand te onthouden, n.m. vuur, water, voedsel, den weg wijzen, en niemand onge- graven laten 4).

1) Soekka 49b: תנו רבנן בשלשה דברים גדולה גמילות חסדים יותר מן הצדקה צדקה בממונה ג'ח' בין בנופה בין בממונה צדקה לעניים ג'ח' בין לעניים בין לעשירים צדקה לחיים ג'ח' בין לחיים בין למתים
Tos. Pe'a IV, 19, blz. 24, r. 25; j. Pe'a I, 1.

2) חן מתן לפני כל חי
וגם ממת אל תמנע חסד
χαρις δοματος εναντι παντος ζωντος
και επι νεκρω μη αποκωλυσης χαριν

3) Tobit I, 3, 17: και ελεημοσυνας πολλας εποισα τοις αδελφοις μου.

4) c. Apion. II, 29.

V. REGELING DER ARMENZORG.

a. De uitvoering der O. T. bepalingen over Pe'a e. a.

פאה De bepalingen over pe'a e. a. waren in het O. T. te algemeen; men kwam bij de uitvoering er van voor vele vragen te staan. Hieraan trachtten de Rabbijnen tegemoet te komen door nauwkeurig alles te omschrijven, om zoodoende den arme zijn deel te verzekeren en misbruiken te voorkomen.

De verschillende gaven voor de armen waren volgens Tos.: „vier gaven in den boomgaard (wijngaard): peret, sjikħa, pe'a en olelet; drie bij het koren: leket, sjikħa en pe'a; en twee bij de boomen: sjikħa en pe'a. Bij leket, sjikħa en pe'a is geen sprake van gunst, doch een arme in Israëel neemt het zijne, omdat hij er recht op heeft” ¹⁾.

De grootte van pe'a. Voor pe'a was bij de wet geen vaste maat gesteld ²⁾, maar de rabbijnen schrijven voor, dat deze minstens $\frac{1}{60}$ van de geheele oppervlakte moet bedragen ³⁾. Deze maat is wel van onder, maar niet van boven af ⁴⁾; men mag dus niet minder geven, als bijv. een akker groot is en er weinig armen zijn, maar wel meer in het tegenovergesteld geval.

1) Tos. Pe'a II, 13, blz. 20, r. 7 v v : ארבע מתנות בכרם הפרט והשיכחה : והפיאה והעוללת ושלש בתבואה הלקט והשיכחה והפיאה ושתיים באילן השיכחה והפיאה הלקט השכחה והפיאה אין בהן משום טובה ואפי' עני שבשראל מוציא את שלו מתחת ידו

2) Pe'a I, 1, Tos. Pe'a I, 1 : ... שיעור הפאה

3) Pe'a I, 2 : אין פוחתין לפאה מששים

4) Tos. Pe'a I, 1 : פיאה יש לה שיעור מלמטה ואין לה שיעור מלמעלה

Al wordt geleerd, dat er voor pe'a geen vaste maat bestaat, men moet toch rekening houden met de grootte van den akker, het getal der armen en de opbrengst ¹⁾. Doch als iemand zijn geheelen akker als pe'a zou verklaren, dan is het dat niet ²⁾.

Vele moeilijkheden en vragen deden zich hierbij voor: een veld kan op verschillende wijzen in deelen worden gesplitst, door een kanaal, een beek, een openbaren of particulieren weg enz.; dan moet van ieder stuk afzonderlijk pe'a worden gegeven. De scheiding is voor het gezaaide anders dan voor boomen. Bij deze was het de vraag of men van iedere rij aan elken kant van den akker moest geven, of voor allen in eens. Wanneer iemand zijn land met één soort zaad bezaait, laat hij slechts één pe'a staan, ook al maakt hij er twee dorschvloeren van (laat het in twee partijen dorschen); zaait hij twee soorten tarwe en maakt er één dorschvloer van, dan geeft hij eenmaal pe'a, maakt hij twee dorschvloeren dan tweemaal pe'a ³⁾. Moge in deze vragen veel theorie schuilen, Pe'a II, 6 leert ons, dat men ook in de praktijk voor dergelijke moeilijkheden gesteld werd. „Eens zaaide R. Sjim'on uit Mispa op de laatste manier (als in II, 5 twee soorten tarwe op één akker) in 't bijzijn van R. Gamli'el. Beiden gingen toen naar de vergaderzaal van het Sanhedrin en vroegen om inlichtingen. Na hoem de schrijver, antwoordde: ik heb een overlevering . . . dat, als iemand zijn land met twee soorten tarwe bezaait, en er één dorschvloer van maakt, hij eenmaal pe'a moet geven; maakt hij twee dorschvloeren dan geeft hij twee pe'ot" ⁴⁾. Wanneer een veld door Samaritanen of roo-

1) Pe'a I, 2: הכל לפי גודל השרה ולפי רוב העניים ולפי רוב הענוה

2) Tos. Pe'a I, 1: העושה כל שדרו פאה אינו פאה

3) Pe'a II, 1—5, vgl. Tos. Pe'a I, 8.

4) Pe'a II, 6: מעשה שורע רבי שמעון איש המצפה לפני רבן גמליאל ועלו ללשכת הגזית ושאלו אמר נחום הלבלר מקובל אני . . . בזרע את שדרו שני מיני חטים אם עשאן גורן אחת נותן פאה אחת שתי גרנות נותן שתי פאות

vers werd afgesneden, mieren de aren afbeten, de wind of vee het koren vernielden, dan behoeft geen pe'a gegeven te worden. Het kon gebeuren dat iemand de helft reeds geoogst had en roovers het nog te velde staande afsneden; dan was de eigenaar vrij van de verplichting om pe'a te geven (wat hij nog zou kunnen doen van het geoogste), omdat pe'a alleen van staand koren wordt gegeven. Hebben echter eerst de roovers de helft gesneden, en de eigenaar daarna de andere, dan moet hij van zijn deel den hoek laten staan. Bij verkoop van een gedeelte moet de koper pe'a geven voor het geheel. Oogst de eigenaar de helft en schenkt hij de andere aan het heiligdom, dan moet, wie dit lost van den schatmeester, pe'a geven voor het geheel ¹⁾.

Pe'a III, 1—5 behandelt de vragen, hoe men pe'a moet geven van vierhoekige bedden koren tusschen olijfboomen; bij het afmaaien in gedeelten; als men een deel van uien en erwten groen verkoopt, een ander deel rijp oogst; als druiven gedund worden; van uien voor zaad en uienbedden tusschen andere groentebedden in; als broeders deelen of samengaan; bij het koopen en verkoopen van boomen; vragen, waar ze in de praktijk voorkomen, van gewicht voor den eigenaar die conscientieus wilde handelen; van belang voor den arme, die gaarne zijn deel ontving, wat hem licht kon ontgaan bij ingewikkelde gevallen. III, 6 omschrijft de meeningen hoe groot een akker moet wezen, zal men verplicht zijn er pe'a van te geven. R. Jéhoeda b. Bētera beslist: „als men na elkander twee handen vol koren kan snijden,” en zijn meening is wet geworden. R. 'Akiba is van oordeel: „elk stuk, al is het nog zoo klein, is aan pe'a onderworpen” ²⁾.

---

1) Pe'a II, 7, 8; Tos. Pe'a I, 8, 9.

2) Pe'a III, 6: כרי לקצור ולשנות והלכה כדבריו רבי עקיבא אומר קרקע כרי לקצור ולשנות והלכה כדבריו רבי עקיבא אומר קרקע כל שהוא חייב בפאה

Als algemeene regel was door de wijzen vastgesteld, dat de hoek voor de armen moest gegeven worden van alles wat tot voedsel dient, wat nog bewaakt wordt ¹⁾, wat onmiddellijk uit de aarde opschiet, wat tegelijk geoogst wordt, en wat voor levensonderhoud bewaard wordt. Koren (tarwe, rogge, gerst, spelt en haver), en peulvruchten (erwten, boonen, linzen) vallen onder dezen regel. Van boomen zijn de soemak, de Johannisbroodboom, de noot, de amandel, de wijnstok, de olijf en dadelpalm aan pe'a onderworpen ²⁾. Groenten, die niet bewaard kunnen worden, ook al plukt men deze tegelijk, en vijgen, die wel bewaard worden, maar geplukt al naar gelang zij rijpen, zijn daarom vrij van pe'a ³⁾.

Iets is geen pe'a, voor de eigenaar het als zoodanig heeft verklaard ⁴⁾. Wanneer dan ook een arme wat koren of eenige vruchten aan boomen ziet die hem pe'a toeschijnen, dan mag hij het niet aanraken en is het hem als roof verboden, zoolang het hem niet als pe'a bekend gemaakt is ⁵⁾. Het was daarom voor een arme van belang te weten, wanneer een eigenaar een deel van den akker als pe'a verklaarde, dan kon men er op het juiste oogenblik bij zijn.

Nu mocht een eigenaar reeds in het begin of ook in het midden een deel als pe'a aan de armen toewijzen. Aan het einde moest hij echter volgens de maat geven (¹/₆₀).

1) Wat nog niet הִפְקִיר verklaard is: 'ה' is alles wat tot algemeen eigendom is verklaard, zoodat een ieder, die het begeert, 't in bezit kan nemen; of dit alleen voor armen gold of ook voor rijken, was een geschilpunt tusschen de scholen van Hillel en Sjammai. Edoejot IV, 8.

2) Pe'a I, 4, 5: כָּל אֲמָרוֹ בִּפְאָה כֹּל שֶׁהוּא אוֹכֵל וְנִשְׁמַר וְגִדּוּלֵי מִן הָאֶרֶץ: וְלִקְטָתוֹ כֹּחַת וּמִכְנִסוֹ לְקִיּוֹם חַיִּב בִּפְאָה וְהַתְּבוּאָה וְהַקְטָנוּת בְּכָלל הוּא (וּבִאֵילָן) הָאוֹר וְהַחֲרוּבִין וְהָאֲגוּזִים וְהַשְׁקָדִים וְהַגַּפְנִים וְהַרְמוּנִים וְהוֹתִים וְהַתְּמָרִים חַיִּבִּין בִּפְאָה

3) Tos. Pe'a I, 7: הִירָק אֶף עַל פִּי שֶׁלִּקְטָתוֹ כֹּחַת אֵין מִכְנִסוֹ לְקִיּוֹם הַתְּאֵנִין אֶף עַל פִּי שֶׁמִּכְנִסִּין לְקִיּוֹם אֵין לִקְטָתוֹ כֹּחַת

4) Tos. Pe'a II, 7, blz. 19, r. 28 v.: וְאִינָהּ פִּיאָה עַד שֶׁיִּפְרָשְׁנָה בְּעַל הַבֵּית: לְשׁוֹם פֹּאָה

5) Tos. Pe'a II, 8: עֲנִי שְׂרָאָה כִּי פֹאָה בֵּין כְּתוּבָא וּבֵין בִּאֵילָן אֵינוֹ רִשְׁאִי: לִינֵעַ כֹּה וְאִסּוּרָה מִשּׁוֹם גּוֹל עַד שְׁתִּיּוּדַע לֹו שֶׁהִיא פֹּאָה

R. J'hoeda is van meening, dat, als iemand maar één halm laat staan, hij dan van het andere, reeds gemaaide koren, er nog bij kan geven en dat als pe'a laten gelden; geeft hij er niets bij dan is het als algemeen eigendom te beschouwen, en kunnen armen het zoo nemen ¹⁾). De gelegenheid stond zodoende open om, als men te weinig had laten staan, of meer wilde geven dan $\frac{1}{60}$, van het gemaaide koren er bij te voegen: van de schoven die nog op den grond lagen, of van die reeds waren opgetast, ja zelfs van het gedorschte koren; dit alles was veroorloofd zoolang de korenhoop nog niet glad gestreken was. Deze gaven waren vrij van tiend. Was het eenmaal glad gestreken, dan moest men eerst het koren vertienden en daarna er van aan den arme geven ²⁾).

R. Sjim'on is echter van oordeel, dat de wet om vier redenen voorschrijft slechts aan het einde van den akker pe'a te geven: om de armen niet te berooven, om de rust der armen, om den schijn en om de bedriegers. Om de armen niet te berooven: opdat een eigenaar niet een uur kiekeze dat er niemand is en tegen een armen bloedverwant zegt: kom, en neem de geheele pe'a voor u zelf ³⁾). Om de

1) Pe'a I, 3: נותנין פאה מתחלת השרה ומאמצעה רבי שמעון אומר ובלבד שיתן בסוף כשיעור רבי יהודה אומר אם שיר קלה אחר סומך לו משום פאה ואם לאו אינו נותן אלא משום הפקר

2) Pe'a I, 6: לעולם הוא נותן משום פאה ופסוק מן המעשרות ער שימרה: אמר ר' יהודה כמה דברים אמורים כוונתו: en Tos. Pe'a I, 5, blz. 18, r. 16 vv.: שנתן את הפאה ומבקש להוסיף לא נתן מן הקמה נותן מן העומרים לא נתן מן העומרים נותן מן הגריש לא נתן מן הגריש נותן מן הכרי ער שלא מירח ואם מירח מעשר ונותן לו

„zoolang . . . nog niet gladgestreken was”, aant. in Mischnajot von Dr. Sam mter ed. Itskowski bij Pe'a I, 6: „Das Wort מרה bedeutet „etwas bestreichen.” Man pflegte das von Spreu gereinigte Getreide in einen Haufen, wie etwa einen Helm, unten breit und oben spitz, aufzuschichten und dann mit einen Brett zu bestreichen, damit es glatt werde.”

3) 't Was zelfs de vraag of men voor een bepaalden arme pe'a mocht bijeenlezen; R. Eli'ezer meent van wel, de wijzen zeggen dat men pe'a

rust der armen: opdat dezen niet den geheelen dag behoeven te zitten wachten en zeggen: nu zal hij pe'a geven, nu zal hij pe'a geven; maar wanneer de eigenaar aan het einde geeft, dan kan de arme zijn werk gaan doen en later de pe'a komen halen. Om den schijn: opdat de voorbijgangers niet zeggen: ziet N. N. maait zijn akker af en geeft er geen pe'a van; de wet zegt toch: gij zult den hoek van uw land niet geheel afmaaïen. Om de bedriegers: opdat er niet zijn die zeggen: wij hebben reeds gegeven. Een andere verklaring is: opdat men niet het goede houde en het slechte geve ¹⁾).

Uit deze plaats zien we duidelijk welke misbruiken er bij plaats hadden: een rijke waarschuwde een armen bloedverwant op een bepaald uur te komen, dan had deze de pe'a alleen. Dan weer wachtten de armen tegelijk, zeker niet in alle kalmte, terwijl zij door roepen den eigenaar trachtten te bewegen, nu een deel tot pe'a te verklaren. Daar waren eigenaars, die geen pe'a gaven, en als wets-overtreders werden beschouwd; die, als er armen kwamen, hen wegzonden met de woorden: wij hebben al gegeven; die, als niemand er bij was, het goede maaïden en een slecht stuk lieten staan. In al deze gevallen trachtten de

---

aan den eerste den beste arme moet geven: Pe'a IV, 9: מי שלקט את הפאה ואמר הרי זו לאיש פלוני עני ר' אליעזר אומר וכה לו וחכמים אומרים יתנה לעני שנמצא ראשון

1) T. Pe'a I, 6, blz. 18 r. 19 vv.: אמר רבי שמעון מפני ארבעה דברים: אמרה תורה לא יתן אדם פאה אלא בסוף שדהו מפני גול עניים ומפני בטול עניים ומפני מראית העין ומפני הרמאים מפני גול עניים כיוה צד שלא יראה שעה שאין אדם יאמר לעני קרובו בא וטול לך פאה זה מפני בטול עניים כיצד שלא יהו עניים יושבין ומשמרין כל היום ויאמרו עכשיו נותן פאה ועכשיו נותן פאה אלא מתוך שנותנה בסוף הולך ועושה מלאכתו בא ונוטלה באחרונה מפני מראית העין כיצד שלא יהו עוברין ושכין אומרין ראו פלוני שקצר שדהו ולא נתן ממנה פאה אמרה תורה לא תכלה פאת שרך מפני הרמאין כיצד שלא יהו אומרין כבר נתננו דבר אחר שלא יניח את היפה ריתן מן הרע

j. Pe'a IV, 3, 18b, noemt 5 redenen door n°. 3 te splitsen; Sjabbat 23a.

wetgeleerden te voorzien en daardoor de belangen der armen te behartigen.

Daartoe behoort ook het voorschrift Pe'a IV, 5, dat de armen driemaal op een dag hun deel mogen komen vragen, 's morgens, 's middags en 's avonds. Volgens R. Gamli'el opdat men niet vermindere, d. i. opdat de eigenaar niet minder keeren verschijne; en volgens R. 'Akiba opdat men het niet meermalen doe (en de eigenaar er dus last van heeft). De bewoners van Bet-Namar oogstten volgens het snoer, d. i. zij verdeelden den akker met een meetsnoer in gelijke stukken en gaven van iedere rij(vak) pe'a; de armen behoefden dan niet lang te wachten, maar konden van ieder gedeelte pe'a nemen ¹⁾).

Als verklaring van die drie keeren geeft de Jer. Talmoed: des morgens om de moeders, die hun kind zelf voeden (dit slaapt dan, en zij hebben den tijd om uit te gaan); des middags om de kinderen; en des avonds om de ouden van dagen (die langen tijd noodig hebben om te komen) ²⁾.

Ook de houding der armen liet vaak te wenschen over. Om meer te krijgen dan hem toekwam, nam een arme wel eens een gedeelte van de pe'a en wierp dat op de rest, doch dan kreeg hij er in het geheel niets van. Gaat hij zelf op de pe'a liggen of breidt er zijn mantel over uit, dan ontleemt men het hem. Zoo is het ook met leket en sjikha ³⁾. Op die wijze trachtten zij dus ook elkaar te benadeelen.

Eerst wanneer een arme de pe'a in handen had, was het

1) Pe'a IV, 5: שלש אבעות ביום בשחר ובחצות ובמנחה רבן גמליאל אומר: לא אמרו אלא כדי שלא יפחתו ר' עקיבא אומר לא אמרו אלא כדי שלא יוסיפו של בית נמר היו מלקטין על החבל ונותנים פאה מכל אומן ואומן

2) j. Pe'a IV, 3, 18b: בשחר מפני המניקות ובחצות מפני התינוקות ובמנחה מפני הנמושות

3) Pe'a IV, 3: נטל מקצת פאה וזרק על השאר אין לו בה כלום נפל לו עליה: ופירש סליתו עליה מעבירין אותה הימנו וכן בלקט וכן בעומר השבחה

Tos. Pe'a II, 1, blz. 19, r. 19.

zijn eigendom. Al heeft een eigenaar aan armen den hoek geschonken en er komt een ander en neemt het, dan is het 't eigendom van dezen; zoo is het ook met leket, sikkha of een gevonden sikkkel¹⁾. Wanneer dan ook twee armen elkaar het bezit van een schoof betwisten, en er komt een derde, die deze wegneemt, dan is de laatste de eigenaar²⁾.

Of het bij 't in bezit nemen van pe'a door de armen immer rustig toeging, mogen we betwijfelen. Verboden is tenminste bij het koren den hoek met sikkels af te snijden, of, bij andere vruchten, een spade te gebruiken, opdat zij elkander geen wonden toebrengen³⁾. Zooveel mogelijk moest voor hen gevaar worden voorkomen. Daarom wordt alleen de pe'a van wat gelijk met den grond groeit aan de armen overgelaten; maar van een wijnstok, die hoog opgeleid is, en van een dadelpalm, volgens R. Sjim'on ook van den gladden noteboom, plukt de eigenaar de vruchten en verdeelt die onder de armen⁴⁾. Een andere meening is, dat het ook wordt gedaan om de kleineren, die anders achter zouden staan bij de grooteren⁵⁾. Een jongere traditie illustreert dit gebod met een verhaal, dat 5 broeders waren gestorven door den val van gladde noteboomen, bij het plukken van pe'a⁵⁾. Het kon voorkomen dat de meesten der aanwezige armen er voor waren de pe'a te verdeelen, opdat ieder evenveel zou hebben. Doch al waren er 99

1) Tos. Pe'a II, 2, blz. 19, r. 20 v. v.: בעל הבית שנתן פיאה לעניים ובה עני אחר ונטל מאחריה הרי זה זוכה בלקט בשכחה ובפאה ובסלע של מצויה עד שתפול לתוך דיו

2) Tos. Pe'a II, 2, blz. 19, r. 22: שני עניים שהיו מבחשין על העומר ובה עני אחר ונטלו מאחוריהן הרי זה זוכה j. Pe'a IV, 2, 18b.

3) Pe'a IV, 4: פאה אין קוצרין אותה במגלות ואין עורקין אותה בקרדוסות כדי שלא יבו איש את רעהו

4) Pe'a IV, 1: הפאה נתנת בסמוכר לקרקע בדלית ובדקל בעל הבית מוריד ומחלק לעניים רבי שמעון אומר אף בהליקי אגוזים

5) j. Pe'a IV, 1, 18a: יצאו הדלית והדקל שאין הקטן מושל בו כגדול מעשה שמתו חמשה אחים בחמשה הליקי אגוזים

voor, en één wil de wet volgen en de pe'a overlaten, zoodat ieder maar kon nemen, dan volgt men dien eene, die overeenkomstig de wet heeft gesproken; en bij boomen volgt men ook de wet, n.m. dat de eigenaar het plukt en verdeelt, ook al zouden 99 zelf willen plukken¹⁾. De bewoners van Jericho gaven zelfs pe'a van groenten, wat niet noodig was²⁾. Het was arbeiders verboden een akker geheel af te maaien; zij moesten een hoek laten staan overeenkomstig de maat³⁾. Het land was aan deze verplichting onderworpen, de eigenaar moest zorgen dat het ook geschiedde.

לקט. Lev. 19⁹ schreef voor, wat bij het maaien van de halmen viel, niet op te garen. Wat is nu *leket*? dat, wat bij het snijden van het koren, valt. Doch datgene, wat bij het snijden of plukken tegen iemands wil uit de hand valt, als hij bijv. door een doorn wordt gestoken, blijft aan den eigenaar. Wat aan den binnenkant van de hand of sikkel afvalt, is voor de armen; wat achter de hand of sikkel valt is van den eigenaar. Wat aan de spits van de hand (aan het einde der vingers door te volle hand), of van de sikkel valt, behoort volgens R. Jisjm'a'el aan de armen, volgens R. 'Akiba aan den eigenaar⁴⁾.

Ook hier, evenals bij pe'a, moest de eigenaar verklaren, dat alles wat de armen van de schooven zouden op-
lezen, algemeen eigendom was, en zij het dus mochten

1) Pe'a IV, 1, 2: ואפילו תשעה ואומרים לחלק ואחד אומר לבו לזה שומעין שאמר כהלכה ברלית וברקל אינו כן אפילו תשעה ותשעה ואומרים לבו ואחד אומר לחלק לזה שומעין

2) Pesahim IV, 8, zie beneden, blz. 97.

3) Tos. Pe'a II, 7, blz. 19, r. 27 v.: פועלים שהיו עושין אצל בעל הבית : כל השרה אלא משירין כדי פאה

4) Pe'a IV, 10: איזהו לקט הנושר בשעת הקצירה היה קוצר מלא ידו תלש : מלא קמצו הכהו קוץ ונפל מידו לארץ הרי הוא של בעל הבית תוך היר ותוך המגל לעניים אחר היר ואחר המגל לבעל הבית ראש היר וראש המגל ר' ישמעאל אומר לעניים ר' עקיבא אומר לבעל הבית

nemen; de meeningen loopen uiteen of die verklaring des morgens of des avonds moest geschieden ¹⁾).

Men stond ook hier voor velerlei gevallen: bijv. mieren hadden koren in hun gaten gesleept; lagen deze onder het staande koren, dan was de inhoud voor den eigenaar, lagen zij achter de maaiers, dan was het bovenste voor de armen (omdat de mieren tijdens het snijden er leket in hadden kunnen brengen), het onderste voor den eigenaar (want dit kon nog van het staande koren zijn). R. Me'ir zegt dat alles aan de armen behoort, omdat het twijfelachtig is, en leket waaraan men twijfelt is leket ²⁾).

Wanneer een eigenaar het koren op hoopen zette voor dat daar de aren waren opgelezen, dan is alles wat den grond aanraakt voor de armen. Als de wind de garven verstrooit, schat men hoeveel leket die akker zou hebben kunnen opleveren en geeft dat aan de armen. Ook bestond daarvoor wel een vaste maat. ³⁾ Een eigenaar kon de armen benadeelen door zijn land te bevoeien voor dat zij de nalezing hadden gehouden. Hij mag dat alleen doen, wanneer door te wachten zijn schade grooter zou zijn dan die der armen: in het tegenovergestelde geval is het hem niet geoorloofd. R. J^ehoeda zegt: hoe dan ook, in elk geval moet hij de aren opzoeken en aan den kant leggen, waar de armen die komen halen ⁴⁾. Aren in het stroo

1) Tos. Pe'a II, 5, blz. 19, r. 5: ר' יהודה אומר שחרית בעל הבית צריך: שיאמר כל מה שילקטו עניים מן העומרים הרי זה הפקר ר' דוסא אומר לעתותי ערב

2) Pe'a IV, 11; Tos. Pe'a IV, 16, blz. 20, r. 14 vv.: חורי הנמלים שבתוך: הקמה הרי הן של בעל הבית של אחר הקוצרים העליונים לעניים והתחתונים של בעל הבית ר' מאיר אומר הכל לעניים שפסק לקט לקט

3) Pe'a V, 1: גריש שלא לוקט תחתיו כל הנוגע בארץ הרי הוא של עניים: הרוח שפזרה את העמרים אומרים אותה כמה לקט היא ראויה לעשות ונותן לעניים רבן שמעון בן גמליאל אומר נותן לעניים בכדי נפילה

4) Tos. Pe'a II, 20, blz. 20, r. 28 vv. (vgl. Pe'a V, 3): המרבין את שדהו: עד שלא נכנסו עניים לתוכו אם היה חזק מרובה על של עניים מותר ואם היה חזק של עניים מרובה על שלו אסור ר' יהודה אומר בין כך ובין כך מלקט ומניח על גבי הגדר והעני בא ונוטל את שלו

j. Pe'a V, 3, 19a. Door het bevoeien werd het land vruchtbaarder voor het volgende jaar.

(kaf) of in bedden (van 't koren) zijn van den eigenaar; R. 'Akiba zegt dat een eigenaar in dit opzicht vrijgevig (goed gezind) moet zijn ¹⁾).

Ook misbruiken moesten worden voorkomen. Neemt een arme aan, een akker te maaïen, dan mag zijn zoon niet achter hem aren lezen (R. Jose alleen meent van wel). Evenmin mag een eigenaar arbeiders huren op voorwaarde dat hun zoon nalezing zal houden ²⁾). De bedoeling is duidelijk: in het eerste geval kon een maaier wat meer laten vallen en zoo den eigenaar en andere armen benadeelen; in het tweede kon het loon wat minder zijn en zou de eigenaar voordeel uit de leket trekken. Er waren echter gevallen waarin niet duidelijk was of iemand als arbeider, eigenaar of arme moest worden beschouwd. Iemand kon voor een ander verbouwen om het deel of tegen betaling in natura, of iemand kon zijn staand koren aan zijn buurman verkoopen om het te snijden; in elk dezer gevallen mocht de zoon achter den vader aren lezen ³⁾). Wanneer een arme een akker aanneemt om te snijden en daarvoor een deel der vruchten ontvangen zal, dan heeft hij geen deel aan leket, sjikha, pe'a of armentierend; dit komt, doordat hij in dit geval mede-eigenaar is van het geheel. R. J^ehoeda vond in dezen een uitweg om de armen te bevoordeelen: de arbeider ontvangt niets van de armengaven, als de voorwaarde was, dat hij voor het snijden de helft of een derde of een vierde van

1) Tos. Pe'a II, 21, blz. 20, r. 25 v.: השובלין שבקשין ושכשורות הרי אלו של בעל הבית אמר ר' עקיבה בזה נהגו בעלי בתים עין יפה

2) Tos. Pe'a III, 1, blz. 20, r. 27: המקבל שרה לקצור לא ילקט בנו אחריו ר' יוסי אומר ילקט בנו אחריו
Pe'a V, 6: לא ישכור אדם את הפועלים אל מנת שילקוט בנו אחריו

3) Tos. Pe'a III, 1, blz. 20, r. 27 v.: אכל האריסין והחכורות והמוכר קמחו לחבירו לקצור ילקט בנו אחריו
ook Pe'a V, 6: המוכר את שדהו המוכר מותר והלוקח אסור Een arme verkooper mag (pe'a enz.) nemen, de kooper niet.

het geheel zou ontvangen. Heeft men echter gezegd: een derde van hetgeen gij snijdt is het uwe, dan mag hij leket, sjikhā en pe'a nemen, want deze worden van het staande koren gegeven, en daaraan heeft de arme, door de overeenkomst aldus te formuleeren, geen deel; alleen van de armentierend ontvangt hij niet, want deze wordt van het gemaaid koren gegeven, en dat is mede het zijne ¹⁾. Dit alles lijkt ons wel ver gezocht, toch konden bij het oogsten zich al deze vragen zeer goed voordoen. Landbouw was een der hoofdmiddelen van bestaan, en gaf aanleiding tot allerlei verwickelingen en vragen.

De eigenaars waren niet altijd even welwillend: soms lieten zij de armen niet toe om aren te lezen, of den een wel en den ander niet; dit wordt als berooven van de armen beschouwd ²⁾. Doch wanneer de eigenaar meent, dat de armen die komen niet de rechte personen zijn om aren te lezen, dan mag hij hen daarin verhinderen, als hem dat mogelijk is; gaat 't niet, dan late hij het om des vredes wille toe ³⁾.

Een eigenaar kon er zich niet achter verschuilen, dat de werklieden die hij had, niet op de hoogte waren van de wet op leket en daarom niets voor de armen hadden overgelaten: hij moest daarom geen heidensche arbeiders huren ⁴⁾. Leket moet het eigendom van de armen blijven; een eigenaar mag het niet nemen op voorwaarde dat zij dan tusschen de garven mogen lezen ⁵⁾.

---

1) Pe'a V, 5: חסקבל שדה לקצור אסור בלקט שכחה ופאה ומעשר עני אמר: ר' יהודה איסתי בזמן שקבל ממנו למחצה לשליש ולרביע אבל אם אמר לו שלישי מה שאתה קוצר שלך מותר בלקט ובשכחה ובפאה ואסור במעשר עני

2) Pe'a V, 6, zie vroeger, blz. 66, noot 4.

3) Tos. Pe'a III, blz. 20, r. 28 v.: היו שם עניים שאין ראויין ללקט אם יכול בעל הבית לסחות בידם סמחא בידן ואם לאו מניחן מפני דרכי שלום

4) Tos. Pe'a III, 1, blz. 20, r. 30: אין שוכרים פועלי גוים לפי שאין בקיאיין בלקט:

5) Tos. Pe'a II, 4, blz. 19, r. 23 v.: לא ימול בעל הבית לקט מן העניים: על סנת ללקט מבין העוסרים

שכחה

Dt. 24¹⁹ spreekt van het vergeten van een schoof, die voor den vreemde, den wees en de weduwe zijn zal. Deze schoof heet in de Misjna, sjikḥa. Ook bij boomen is van sjikḥa sprake ¹⁾. De moeilijkheid is echter te omschrijven en te bepalen, wanneer iets sjikḥa is. Vaak liepen de meeningen uiteen, en dat hing ook wel af van de tijdsomstandigheden, waaronder een oordeel is uitgesproken, zooals de vraag of olijven aan de wet op sjikḥa onderworpen waren (zie boven, blz. 21 v.).

Als algemeene regel kan gelden: „alles waarop men לא תשוב kan toepassen, is sjikḥa; waarop niet, is geen sjikḥa” ²⁾. Zoolang er dus nog eenig voorwerp, wat dan ook, in de nabijheid is, waarom men moet of kan terugkeeren, is het nog geen sjikḥa.

Een schoof is eerst dan sjikḥa als allen haar hebben vergeten: een schoof, door arbeiders vergeten en niet door den eigenaar, of door den eigenaar en niet door de arbeiders, of waarvoor armen zijn gaan staan, of met stoppelen hebben bedekt, is geen sjikḥa ³⁾. Als nog een persoon of voorbijgangers de schoof zien, is zij niet vergeten ⁴⁾.

Een schoof kan geplaatst zijn tegen een muur of een hoop garven, tegen een rund of landbouwgereedschappen en daardoor in het oog loopen; nu meent de school van Sjammai dat deze niet als vergeten mag worden beschouwd en de eigenaar die later kan komen halen. Hillel meent dat deze voor de armen is ⁵⁾. Was een schoof blijven liggen bij staand koren, al was het maar één halm, dan

1) Tos. Pe'a II, 13, zie boven, blz. 80.

2) Pe'a VI, 4: כל שהוא בכל תשוב ושכחה כל תשוב אינו שכחה.

3) Pe'a V, 7: העומר ששכחוהו פועלים ולא שכחו בעל הבית שכחו בעל הבית זה אינו שכחה ולא שכחוהו פועלים עמדו עניים בפניו או שחפזו בקש הרי זה אינו שכחה.

4) Tos. Pe'a III, 3, blz. 20, r. 31 vv.: אינה שכחה עד ששכחוהו כל אדם.

5) Pe'a VI, 2: העומר שהוא סמוך לגפה ולגריש לבקר ולכלים ושכחו ב"ש אומרים אינו שכחה וב"ה אומרים שכחה.

kon de schoof niet als sjikḥa beschouwd worden ¹⁾. Beide scholen stemmen hierin overeen dat een garf, die men reeds opgenomen had om naar de stad te brengen, en toch vergat, geen sjikḥa is ²⁾.

Als twee personen de schooven bijeenbrengen (op hoopen), en, in het midden van een rij beginnend, de een naar het noorden, de ander naar het zuiden loopt, en zij vergeten een schoof voor of achter zich, dan is die voor hen bleef liggen sjikḥa, achter hen niet, omdat in het laatste geval de een er op rekent dat de ander haar nog zal oprapen; of, als men het land doorgaat van oost naar west, die schoof nog kan worden meegenomen. In het laatste geval beslist de er tegenover liggende schoof of de eerste sjikḥa is of niet. Is iemand alleen aan het begin van een rij aangevangen, dan is slechts, wat achter hem bleef liggen, sjikḥa ³⁾.

Niet spoedig gold dus een schoof als vergeten; de tegenover liggende beslist, lezen we een paar maal, d. i. wanneer iemand den oogst binnenhaalt van een akker, waarvan de schooven door elkaar liggen (niet op rijen) en men vergeet een schoof, dan is deze geen sjikḥa, voor men de omringende heeft weggehaald. Lagen de garven op rijen, dan kon men het volgende geval hebben: iemand heeft een veld met tien rijen elk met tien schooven, hij haalt één van de rijen binnen, die van het noorden naar het zuiden loopt, en vergeet een schoof, deze is dan nog niet

1) Pe'a VI, 8: הקמה מצלת את העומר . . . . . אפילו קלה אחר
vergel. Tos. Pe'a III, 5, 6, blz. 21, r. 21, vv.

2) Pe'a VI, 3: העומר שהחזיק בו להוליכו אל העיר ושכחו מורים שאינו שכחה
Tos. Pe'a III, 2, blz. 21, r. 5 vv. geeft over de vragen van noot 5 (blz. 92) en noot 1 (blz. 93) een andere lezing.

3) Pe'a VI, 4: שנים שהתחילו מאמצע השורה זה פניו לצפון וזה פניו לדרום
ושכחו לפנייהם ולאחריהם את שלפניהם שכחה ואת שלאחריהם אינו שכחה יחיד
שהתחיל בראש השורה ושכח לפניו ולאחריו שלפניו אינו שכחה ושלאחריו שכחה
מפני שהוא בכל תשוב

sjikḥa, want zij kan gerekend worden te behooren bij een rij die van oost naar west loopt ¹⁾).

Als iemand een garf had opgenomen om in de stad te brengen en legde die op een andere en vergat beide, dan is de onderste sjikḥa, de bovenste niet. Neen, zegt R. Sjim'on: Geen van beide is sjikḥa, de onderste niet omdat die bedekt is, en dus niet gezien kon worden, de bovenste niet, omdat hij er al beslag op had gelegd ²⁾. Zoodra het vergetene een bepaalde grootte heeft, is het geen sjikḥa meer, doch over de hoeveelheid loopen de meeningen vaak uiteen ³⁾).

Koren als groenvoer voor het vee gebruikt, voor 't binden van garven e. d. benut, valt niet onder de wet op sjikḥa; over knol- en bolgewassen, in den grond verborgen groeiend, loopen de meeningen uiteen ⁴⁾. Ging iemand bij nacht snijden of schooven bijeenbrengen, of deed een blinde dat werk, toch is de wet op sjikḥa van kracht; zij kunnen er zich niet op beroepen dat zij het niet konden zien. Is zijn doel alleen de groote schooven weg te brengen, dan mag men ⁵⁾ niet zeggen dat de kleine sjikḥa zijn. Men mag niet het voorbehoud stellen: wat ik bij het snijden vergeet mag ik weer halen; dit druischt tegen de wet in, en deze blijft van kracht ⁶⁾. Opzettelijk willen benadeelen van de armen wordt door deze bepalingen voorkomen. Haalt iemand zijn oogst binnen om gevaar van brand of water, dan mag hij gerust het vergetene gaan halen,

1) Tos. Pe'a III, 4, blz. 21, r. 13 vv.

2) Tos. Pe'a III, 3, blz. 21, r. 11 vv.

3) Pe'a VI, 5, 6, 7, 9. Tos. Pe'a III, 5, blz. 21, r. 16—19 worden voor de verschillende vruchten de maat vermeld, en de onderscheiden meeningen meegedeeld.

4) Pe'a VI, 10.

5) nm. de arme.

6) Pe'a VI, 11: הקוצר בלילה והמעמר והסומא יש להם שכחה ואם היה מתכוין לסול את הגם הגם אין לו שכחה אם אמר הרי אני קוצר על מנת מה שאני שוכח אני אסול יש לו שכחה

anders zou het toch verloren gaan ¹⁾. Heeft een olijfboom een kenteeken, bijv. als hij bekend is om zijn naam, groote opbrengst of bepaalde plaats en vergeet men hem, dan kan hij toch niet als sjikhā worden beschouwd. Om zijn bijzonderheid vergeet men zulk een boom niet. Alleen als men bij dien boom is begonnen met plukken, en er is geen twee sea meer aan, dan mogen de armen de vruchten als sjikhā beschouwen ²⁾.

Lev. 19 ¹⁰ schreef voor in den boomgaard geen nalezing te houden (לא תעולל), noch de verstrooide vruchten (peret) op te garen; deze zijn voor de armen en vreemden. Wat is nu peret? Dat zijn de losse druiven, die bij het afsnijden der trossen afvallen. Doch ook alleen deze. Valt soms bij het snijden een tros, doordat deze in bladeren verward was, op den grond, en verspreiden zich de druiven, dan blijven zij aan den eigenaar. Wie zijn druiven snijdt, en een mand onder den wijnstok zet om de losse druiven op te vangen, berooft de armen ³⁾.

Evenals Lev. 19 ¹⁰ lezen we ook Dt. 24 ²¹ het voorschrift aan den wijnstok geen nalezing te houden. Onder olelet verstaat men kleine enkele risten ('t tegenovergestelde van אשכול), die geen zijtakjes hebben en aan het einde waarvan geen druiven hangen. Wanneer een van beide gevallen voorkomt, behooren zij aan den eigenaar; in geval van twijfel aan de armen. Wanneer zij in den oksel van den rank staan, en tegelijk met den

1) Tos. Pe'a III, 8, blz. 21, r. 31 v. : המעמר מפני הרליקה ומפני אמת המים אין להם שכחה מפני שעתיד ליבון

2) Pe'a VII, 1, 2. Tos. Pe'a III, 9.

3) Pe'a VII, 3: איוהו פרט הנושר בשעת הכצירה היה בוצר עקץ את האשכול : הוסכך בעלים נפל (מידו) לארץ ונפרט הרי הוא של בעל הבית המניה את הכלכלה תחת הגפן בשעה שהוא בוצר זה גזול את העניים

tros kunnen worden gesneden, zijn zij van den eigenaar, anders van de armen¹⁾. De kleine risten werden bij het snijden der trossen zeker overgeslagen, en later mocht men ze niet meer gaan halen. R. Eli'ezer en R. 'Akiba verschillen in meening als de wijngaard alleen olelot bevat; de eerste zegt, dat zij in dat geval aan den eigenaar, de laatste dat zij aan de armen behooren²⁾.

Een eigenaar mag vooral een arme geen schade toebrengen. Dit kan gebeuren door het uitdunnen der druiven, om de andere meer ruimte te geven; de geleerden zijn niet eenstemmig of de eigenaar dat de zijne of ook die van den arme mag doen³⁾. Wanneer iemand zijn wijngaard aan het heiligdom schenkt, dan krijgen de armen geen olelot als deze nog niet te zien waren bij de schenking; wel als zij reeds zichtbaar waren⁴⁾. Verkoopt een heiden zijn wijngaard aan een Israëliet om te snijden, dan is deze verplicht de olelot aan de armen over te laten; doch verkoopt een Israëliet zijn wijngaard aan een heiden, dan is deze vrij van die verplichting. Hebben zij saam een wijngaard, dan valt het deel van den Israëliet onder de wet op olelet, dat van den heiden niet. R. Sjim'on zegt: beiden zijn vrij⁵⁾.

1) Pe'a VII, 4: איזי עוללת כל שאין לה לא כתף ולא נטף

Tos. Pe'a III, 11, blz. 22, r. 13 vv.

2) Pe'a VII, 7: עקיבא ר' אליעזר אומר לבעל הבית ר' עקיבא אומר לעניים

3) Pe'a VII, 5: המרל בגפנים בשם שהוא מרל בתוך שלו כן הוא מרל בשל עניים דברי ר' יהודה ר' מאיר אומר בשלו הוא רשאי ואינו רשאי בשל עניים

4) Pe'a VII, 8: המקדיש כרמו עד שלא נודעו בו העוללות אין העוללות לעניים משנודעו בו העוללות העוללות לעניים

Tos. Pe'a III, 13, blz. 22, r. 20 v. zegt, dat de olelet niet geheiligd is, want niemand kan aan 't heiligdom schenken, wat hem niet toekomt; de armen zouden er dus in elk geval recht op hebben.

5) Tos. Pe'a III, 12, blz. 22, r. 17 vv.: גוי שמכר כרמו לישראל לכצור חייב בעוללות וישראל שמכר כרמו לגוי לכצור פטור מן העוללות ישראל וגוי שהיו שותפין בכרם חלקו של ישראל חייב וחלקו של גוי פטור ר' שמעון אומר ישראל וגוי שהיו שותפין בכרם פטור מן העוללות

Bij het lezen van al deze bepalingen, waarin de rechten van eigenaars en armen zoo ver mogelijk worden uit-
 plozen en nauwkeurig omschreven, vragen we ons af: zijn
 dit niet meest schoolsche redeneeringen, en: in hoeverre
 zijn deze voorschriften uitgevoerd? Een beslist antwoord
 is hierop moeilijk te geven, doch we zagen boven, blz. 23
 (aanhaling uit Büchler), dat de praktijk aanleiding gaf tot
 het stellen van vele vragen en het behandelen van onder-
 scheidene twistpunten. Zoo kunnen al deze gevallen, ge-
 noemd in de bepalingen over pe'a enz., zeer goed zijn
 voorgekomen in het landbouwbedrijf der Israëlieten. Het
 bezaaien van een stuk land met twee soorten koren door
 een rabbijn (zie boven, blz. 81), wijst daarop.

Deze voorschriften werden ook uitgevoerd, natuurlijk
 door de wetsgetrouwe Joden (anderen zullen zich niet om
 allerlei kleinigheden bekommerd hebben). Daarop wijst de
 levendige schildering hoe het bij 't verdeelen der pe'a toe-
 ging, en het willen voorkomen van gevaar bij het plukken
 van hoog hangende vruchten. Meerdere plaatsen geven
 daaraan steun: zoo wordt als een bijzonderheid meegedeeld
 dat de bewoners van Jericho zelfs pe'a gaven van groenten,
 wat niet noodig was ¹⁾; het vallen van 5 broeders, die
 op gladde noteboomen waren geklommen; dat de bewoners
 van Bet-Namar pe'a gaven volgens het snoer; R. Hosj'aja
 vertelt, dat hij met R. Hija den Groote olijven perste
 en dat deze zeide: iedere olijf, die gij met de hand kunt
 plukken, is, als gij haar vergeet, geen sjikḥa ²⁾; de be-
 palingen dat pe'a e. a. vrij zijn van tiend: als een arme
 zegt dat de tarwe, die hij te koop aanbiedt, afkomstig
 is van pe'a, leket of sjikḥa, dan mag men hem in den

1) Pesahim IV, 8: ונותנין פאה לירק . . . . . עשו אנשי יריחו.

2) j. Pe'a VI, 4: א"ר הושעיא רומס הייתי ותים עם ר' חייא הגדול אמר: לי כל זה שאת יכול לפשוט ירך ולמלו אינו שכחה

oogsttijd gelooven en behoeft er geen tiend van te geven; voor armentiend zijn zij het geheele derde en zesde jaar geloofwaardig; Levieten mag men op dit punt altijd vertrouwen schenken ¹⁾. Heidensche armen zijn niet geloofwaardig, Joodsche en Samaritaansche wel, behalve wanneer zij zeggen het van een ander, heiden of Samaritaan, te hebben gekocht ²⁾. Van Rabbi wordt meegedeeld, dat hij vijf arme broeders geloofde, toen zij zeiden dat zij recht hadden op 5 kor koren, dat in hun bezit was ³⁾. Van R. Johanan b. Noeri, een oude van dagen, en die dus laat op het veld kwam, wordt verhaald, dat hij toch, door het zoeken van de armengaven, zijn onderhoud voor een geheel jaar bijeenbracht ⁴⁾. R. Hija noemt een voorbeeld, dat men in Sepphoris zooveel olelot verzameld had, dat 7 litra werden afgewogen ⁴⁾.

Armentiend. Dt. 14^{28 v.} en 26¹² beveelt elk derde jaar het geheele tiend van het gewas (koren, most en olie) niet aan tiendmalen bij het heiligdom te verteren, maar uit te brengen en in de steden neder te leggen, opdat de arme Levieten, vreemden, weduwen en weezen ervan zouden nemen en zich verzadigen. Het voorschrift was oorspronkelijk het tweede tiend in het 3de en 6de jaar niet zelf te verteren, maar aan minvermogenden over te laten. De praktijk heeft er echter een derde of armentiend van gemaakt, zoodat deze nog kwam bij de twee andere ⁶⁾.

Hoe ging dat? De L. V. zegt op 14²⁸: „de bedoeling van den schrijver schijnt te zijn dat men het tiend onbeheerd op straat of veld moest nederleggen, waar de armen het konden weghalen, wat zonder nadere bepaling tot

1) Pe'a VIII, 2.

3) j. Pe'a VIII, 2, 20d.

5) j. Pe'a VII, 4, 20a.

2) Tos. Pe'a IV, 1, blz. 22, r. 28 vv.

4) j. Pe'a VIII, 1, 20d.

6) Schürer II, S. 252, Anm. 22 4.

schromelijke misbruiken en wanordelijkheden aanleiding moest geven." Een paar plaatsen wijzen er echter op dat de eigenaar het tiend voor de armen verdeelde en hun gaf. Pe'a VIII, 5¹⁾ worden de meeningen van verschillende geleerden genoemd, hoeveel armentiend van koren, olie, vijgen enz. de eigenaar op den dorschvloer moest geven; minstens zooveel dat de arme er twee maaltijden voor koopen kan. Arme priesters, Leviëten en leeken kregen ervan. Iemand mocht voor arme bloedverwanten de helft achterhouden en daarna de andere helft geven; blijft er dan maar weinig over, dan legt hij het voor de armen neer en dezen verdeelen het²⁾. De eigenaar had dus de verdeeling in zijn macht. Tos. Pe'a IV, 3, blz. 23, r. 5 vv. deelt mee, dat als priesters en Leviëten op den dorschvloer staan (zeker om het armentiend te ontvangen, waarvan in IV, 2 sprake is) en er komen andere priesters om ook wat te ontvangen, dan kunnen deze van hen, die er eerder waren, rechteens niets eischen. R. Sjim'on b. Gamli'el zegt: de priesters moeten zoo welwillend zijn tegenover hun broeders, om hen niet met ledige handen te laten heengaan, maar ieder iets van zijn deel nemen en het den later gekomenen geven. R. Sjim'on b. El'azar zegt: wanneer de tweede groep komt eer de geheele rij der eersten een deel heeft ontvangen, dan mogen zij blijven staan en van het overige nog hun deel vragen³⁾. Ook hier regelt dus de eigenaar de verdeeling, en wacht ieder der armen zijn beurt af.

---

1) Hier is sprake van armentiend, zie aant. Mischnajoth, ed. Itskowski.

2) Pe'a VIII, 5: אין פותחין לעניים בגורן מחצי קב חטים וכ'.

מרה זו אמורה ככהנים ובלוים ובישראלים היה מציל נוטל: Pe'a VIII, 6: מחצה ונותן מחצה היה לו דבר מועט נותן לפניהם והן מחלקין ביניהן
Tos. Pe'a IV, 2, blz. 23, r. 1 vv.

3) כהנים ולויים שהיו עומדין על הגורן ובאו כהנים אחרים ועמדו אינן יכולין להציל מידם אמר רבן שמעון בן גמליאל נהגו כהנים עין יפה שלא להוציא את אחיהם ריקנין אלא מקמצין ונותנין להן ר' שמעון בן אלעזר אומר אם באו עד שלא תחזור חלילה עומדין על העקוב וניטלין

zij waren in de minderheid en van het burgerrecht uitgesloten; Joden en niet-Joden hadden gelijke rechten; de Joden vormden verreweg de meerderheid en de heidenen waren uitgesloten. In beide eerste gevallen moesten de Joden voor hunne godsdienstige belangen eene zelfstandige gemeente vormen. In de plaatsen met geheel of bijna uitsluitend Joodsche bevolking bestond het bestuur uit Joden, en, waar de Joodsche wet geen onderscheid maakt tusschen godsdienstige en burgerlijke zaken, is het vrij zeker dat het stadsbestuur tevens de belangen der kerkelijke gemeente behartigde; in grootere als Jeruzalem stelde het dan de noodige beambten voor de synagogen aan ¹⁾.

Tot de taak der godsdienstige gemeenschap behoorde de zorg voor de armen ²⁾. Hiervoor waren door het bestuur der gemeente armverzorgeren aangesteld, גַּבְּאֵי צְדָקָה eig. Gabbae ³⁾ inzamelers van aalmoezen, die, waar godsdienstige en ³⁾ s'daka burgerlijke gemeente niet waren gescheiden, meer ambtenaren der laatste waren ³⁾. De gabbae s'daka waren per-

1) Schürer I, S. 174 f., 430 f.

2) Weinberg, Die Organisation, S. 648.

3) Schürer II, S. 440 f.; soms ook פְּרִנְסִים geheeten. Weinberg zegt (Organisation S. 678): „Diese gabb. sed. waren gewöhnlich Mitglieder der Gemeindeverwaltung und werden daher zuweilen auch parnasim genannt”. גַּבְּאֵי of גַּבִּי = collectant van גָּבַי = collecteren. B. Kamma X, 1: gabbain = belasting ambtenaren.

G. Dalman, Art. Gottesdienst, synagogaler, in Herzog R. E. ³ VII, S. 8: „Die Gemeindeversammlung wählte... einem oder mehreren „Armenpflegern” (aram. פְּרִנְסִין), welche „Einsammler (aram. גַּבְּאֵי) zu ihrer Verfügung hatten”. De gabb. sed. zouden dus ondergeschikte dienaren zijn, collectanten voor de armverzorgeren. B. Kamma 93a is er echter sprake van dat een zekere R. Josef, die גַּבִּי was, de armenkas (ארנקא דצדקה) naar Poembedita bracht en aan een ander ter bewaring gaf. Hier is de gabbai dus tevens beheerder, en niet ondergeschikte. Duidelijk blijkt dit ook uit B. Batra 9a (zie beneden): er werd geen verantwoording van hem gevraagd. Vergel. ook B. Batra 8b en j. Pe'a VIII, 7, 21a. Tos. Gittin V, 4, 5 (tekst zie

sonen van aanzien; wanneer een priester wenschte te trouwen met een dochter van een gabb. šed. dan behoefde naar de zuiverheid van haar stamboom geen onderzoek te worden gedaan ¹⁾. Zij genoten zoo groot vertrouwen dat geen rekening en verantwoording van hen werd gevraagd ²⁾. Toch waren er bepalingen, die ten doel hadden allen schijn van oneerlijkheid te voorkomen. Twee personen moeten tegelijk de liefdegaven inzamelen, want een bestuur voor het administreeren van gelden moet minstens uit twee personen bestaan ³⁾. Schriftgeleerden mochten niet wonen in een stad waar een armenkas ontbrak, waarvan de bijdragen door twee personen werden ingezameld en door drie verdeeld ⁴⁾. Twee broeders mochten het niet te saam zijn ⁵⁾; als een bijzonderheid wordt dan ook meegegeeld dat Rabbi eens twee broeders over de armenkas (koeppa) had aangesteld ⁶⁾. Toen R. Jose een van twee broeders tot armverzorger benoemde, moest hij den ander om deze reden afwijzen, al was op dezen niets aan te merken ⁷⁾.

Het inzame- De gaven werden aan de huizen gevraagd; de collec-
len der gaven. —————

boven, blz. 75) zien we dat de parnašim tevens collecteeren (הפרנסין גובין), dus zijn daar dezelfde als de gabb. šed. Jer. Pe'a VIII, 7, 21a, worden R. Eli'ezer en R. 'Akiba parnašim genoemd en uit het verhaal blijkt dat zij gewoon armverzorger waren. Parnašim en gabb. šed. wordt dus door elkaar gebruikt en de laatsten waren niet ondergeschikt aan de eersten in een armencommissie, alsof de een beheerder, de ander alleen collectant was. Wel waren zij ondergeschikt als parnašim = de magistraat der stad.

1) Kidd. IV, 5, 76b: וגבאי צדקה משיאין לכהנה . . . . . אין בודקין לא מן ואין צריך לבדוק אחריו

2) B. Batra 9a: אין מחשבין בצדקה עם גבאי צדקה

3) Sje'kalim V, 2. j. Sje'k. V, 2, 49a; B. Batra 8b.

4) Sanhedrin 17b: צדקה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלושה

5) j. Pe'a VIII, 7, 21a: אין מעמידין שני אחים פרנסין

6) B. Batra 8b: מעשה ומונה רבי שני אחין על הקופה

7) j. Pe'a VIII, 7, 21a: רבי יוסי עבר חד מן תרין אחין עאל ואמר קומי הון לא נמצא לאיש פלוני דבר עבירה אלא שאין מעמידין שני אחים פרנסין

tanten mogen daarbij niet van elkander afgaan; alleen is dat geoorloofd in een hof of bij een winkel, zoodat de een aan de deur blijft en de ander in den winkel gaat, die naast elkander zijn gelegen ¹⁾. Ontving een armverzorger op straat geld van iemand, die hem dat schuldig was, of vond hij geld, dan mocht hij het niet in eigen beurs doen, maar moest het bij de aalmoezen leggen en het er thuis weer afnemen ²⁾. Als er geen armen waren, aan wie het ingezamelde terstond kon worden verdeeld, en de armverzorgers wilden het kleine geld inwisselen, dan mochten zij dat alleen bij vreemden doen, niet bij zichzelf; waren er geen armen voor de opbrengst van de tamhoei, dan werden de spijsen aan vreemden verkocht; de armverzorgers zelf kochten ze niet, om allen schijn van bevoordeeling te voorkomen. Ingezameld geld mocht, om valsch tellen te vermijden, alleen stuk voor stuk en niet bij twee tegelijk geteld worden ³⁾.

In deze laatste plaats worden twee kassen genoemd: de קופה en de תמחוי.

Koeppa is een rond vaatwerk, waarin iets kan worden bewaard, een vat, een bus; in 't bijz. hier de bus, waarin gaven voor de armen werden gezameld, en vandaar de algemeene armenkas, en wel voor 't geld. Voor deze kas, koeppa, werd eenmaal per week een collecte gehouden, Koeppa.

1) B. Batra 8b. Tos. Pe'a IV, 15, blz. 24, r. 6 v. : תנו רבנן גבאי צדקה : אין רשאין לפרוש זה מזה

Tos. ib. r. 8 : אבל פורשים זה מזה בתוך חצר ובתוך חנות וגובין

B. Batra ib. : אבל פורש זה לשער וזה לחנות

2) B. Batra 8b : מצא מעות בשוק לא יתנם בתוך כיסו אלא נותנן לתוך ארנקי של צדקה ולכשיבא לביתו יטלם כיוצא בו היה נושה בחבירו מנה ופרעו בשוק לא יתנו לתוך כיסו אלא נותנן לתוך ארנקי של צדקה ולכשיבא לביתו יטלם

3) B. Batra 8b : תנו רבנן גבאי צדקה שאין להם עניים לחלק פורטין לאחרים ואין פורטין לעצמן גבאי תמחוי שאין להם עניים לחלק מוכרין לאחרים ואין מוכרין לעצמן מעות של צדקה אין מונין אותן שתיים אלא אחת ואחת

Pesahim 13a. B. Mesia 38a.

des Vrijdags, en éénmaal per week had een uitkeering plaats ¹⁾. Deze was alleen voor de armen van de stad ²⁾. De inzameling geschiedde door twee personen. De opbrengst was bestemd voor spijzen en kleeding; wanneer een arme hulp vroeg, stelde men wel een onderzoek in naar de voeding (of die werkelijk noodig was), maar niet naar de kleeding ³⁾.

Tamhoei. De andere kas heette tamhoei = schotel, naar de schaal waarmee de armverzorger rondgingen om spijzen te vragen voor de armen ⁴⁾. De inzameling voor deze kas had elken dag plaats, de opbrengst was voor alle armen, zoowel uit de stad zelf, als voor vreemden, die doortrokken ⁵⁾. De commissie hiervoor bestond niet uit twee, maar uit drie personen, daar de verdeling terstond moest plaats hebben ⁶⁾. Al was de tamhoei oorspronkelijk voor de gaven in natura, later werd er ook geld aan gegeven ⁷⁾. De twee kassen waren niet zoo streng gescheiden of zij mochten elkander helpen; de burgers ('t stadsbestuur) mochten bijdragen voor de koeppa in de tamhoei storten en omgekeerd, en dat zoo vaak als zij willen ⁸⁾. „Von diesen beiden wichtigsten Kassen abgesehen“, zegt Weinberg ⁹⁾, „bestand in jeder Gemeinde eine andere Almosenkasse, die für alle sonstigen Zwecke bestimmt war. Sie enthielt

Was er nog
een andere
kas?

1) Tos. Pe'a IV, 9: קופה מערב שבת לערב שבת

B. Batra 8b; j. Pe'a VIII, 7, 21a.

2) Tos. Pe'a, B. Batra, j. Pe'a, ib.: קופה לעניי אותה העיר

3) B. Batra 9a: אמר רבי חונא בורקין למונות ואין בורקין לכמות

4) B. Batra 8b, Pesahim 13a, tamhoei voor levensmiddelen.

5) Tos. Pe'a IV, 9, blz. 23, r. 20 v.: תמחוי בכל היום תמחוי לכל אדם

B. Batra 8b; j. Pe'a VIII, 7, 21a.

6) B. Batra 8b: תמחוי נגבית בשלשה ומתחלקת בשלשה שגבייה וחלוקה שוים
j. Pe'a VIII, 7, 21a.

7) Tos. Pe'a IV, 10, blz. 23, r. 23: עני שנותן פרוטה לתמחוי ופרוטה לקופה

8) B. Batra 8b: ורשאים בני העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה ולשנותה

9) Almosenverwaltung, S. 10. לכל מה שירצו

die freiwilligen Spenden der Bürger, für die kein bestimmtes Zweck angegeben war. Hierfür finden sich verschiedene Bezeichnungen: אֲרֻנְקֵי שֶׁל צָדָקָה „Behalter für Almosen“, B. Batra 10b oben; כֵּס שֶׁל צָדָקָה „Geldbeutel“ K^etoebot VI, 5; Tos. 222, Z. 3¹. B. Batra 10 b. lezen we: „welke weldadigheid redt ons van een onnatuurlijken dood? Wanneer de gever niet weet aan wie hij het geeft, en de ontvangende niet weet van wie hij het krijgt. Als de gever niet weet aan wie hij het geeft: dit sluit uit wat Mar 'Oekba deed (hij wierp geld in de deur van armen die dicht bij hem woonden, K^etoebot 67b); wanneer de ontvangende niet weet van wie hij het krijgt: dit sluit de handelwijze van R. 'Abba uit (die onder de armen ging en geld achter zich wierp). Wat moet men dan doen? Men werpe het in de armenkas" ¹). En verder B. Batra 10 b: „R. Eliezer b. Jaḳob zeide: men moet zijn geld dan alleen aan de armenkas geven, wanneer een man als R. Ḥananja b. Tradjon haar beheert ²).“ K^etoebot VI, 5: „Wanneer men een wees uithuwelijkt, moet men haar minstens 50 zoez (als bruidschat) geven; is er nog geld in kas, dan geve men haar overeenkomstig haar stand" ³). כֵּס is overal: kas, buidel (vergel. B. Ḳamma X, 1; K^etoebot X, 4) en niets wijst er in de aangehaalde plaatsen op dat het iets anders is dan de koeppa. Tos. M^egilla I, 5, blz. 222, r. 1—3 is sprake van de Poerimcollecte; deze mag alleen voor dat feest besteed worden; wat overblijft mag niet in de aalmoezenkas komen ⁴). Ook hier is geen bewijs voor een

---

1) לִיתֵּיב לִאֲרֻנְקֵי שֶׁל צָדָקָה

2) לֹא יִתֵּן אִדָּם פְּרוּטָה לִאֲרֻנְקֵי שֶׁל צָדָקָה אֲלָא אִם כֵּן מְמוּנָה עָלֶיהָ כְּרָבִי חֲנִנְיָא בֶּן תַּרְדִּיּוֹן

3) וְכֵן הִמְשִׁיחַ אֶת הִיתוּמָה לֹא יַפְחַת לָהּ מִחֲמִשִּׁים זֶוּוּ אִם יֵשׁ בָּכִים מִפְּרֻטָּין אוֹתָהּ לְפִי כְבוֹדָה

id. K^etoebot 67a, waarna volgt: אֲמַר רַחֲבָא אֲרֻנְקֵי שֶׁל צָדָקָה

4) וְהִמּוֹתֵר אֶל יְפוֹל לְכִים שֶׁל צָדָקָה

andere kas dan de *koepa*. Tegen Weinbergs opvatting pleit bovendien dat B. Batra 8 b. (zie boven, blz. 103, aant. 2) de kas waarvoor men collecteert *ארנקי של צדקה* heet, en daar duidelijk hetzelfde is als de *koepa*.

Op bijzondere kassen voor kleeding en begrafenis zou kunnen wijzen B. Batra 8 b. (vgl. Tos. Pe'a IV, 9 blz. 23, r. 22): „Wie dertig dagen in een stad woont, moet De verplich- bijdragen voor de tamhoei (tos. zegt voor de *koepa*), na ting tot bij- 3 maanden voor de *koepa*, na 6 maanden voor de (armen)- dragen. kleeding, na 9 voor de begrafenissen, na 12 voor de stadsbelasting (waarschijnlijk voor de bescherming van de stad” ¹). Deze plaats wijst er op, dat bij de verplichting tot onderhoud der armen onderscheid werd gemaakt tusschen de tijdelijke bewoners en de volle burgers, die er vast verblijf houden. Ook de tijdelijk aanwezigen hadden plichten tegenover de armen; na een bepaalden tijd moesten zij hunne bijdragen geven. Nu verschillen de plaatsen in hunne opgaven, doch deze regel zal wel gegolden hebben: wie dertig dagen in een gemeente heeft gewoond moet bijdragen aan de *koepa*, d. i. voor de armen in de plaats zelf; na drie maanden verblijf is men verplicht tot bijdragen aan de tamhoei, d. i. voor doortrekkende armen; na 6 maanden voor de kleeding van armen; na 9 maanden moet men mee de lasten dragen voor de begrafenis van armen ²).

't Bedrag der verplichte gaven werd bepaald naar het vermogen der gevers ³). Algemeene regel was dat iemand als minimum $\frac{1}{3}$ sikkel per jaar moest geven ⁴); meer dan

1) והתניא שלשים יום לתמחוי שלשה חדשים לקופה ששה לכסות תשעה לקבורה
שנים עשר לפסי העיר

2) Weinberg, Organ., S. 640 f.

De plaatsen zijn: B. Batra 8a; j. Pe'a VIII, 7, 21a; j. B. Batra I, 4, 12d; Tos. Pe'a IV 9, blz. 23, r. 22.

3) Megilla 27a.

4) B. Batra 9a: לעולם אל ימנע אדם עצמו משליש השקל בשנה

één vijfde van zijn vermogen mocht men niet weggeven voor goede werken, opdat men later zelf niet hulpbehoevend zou zijn. Toen eens R. J'sjebab zijn geheele vermogen aan de armen gaf, zond R. Gamli'el hem de boodschap: „weet gij niet, dat besloten is, dat men slechts één vijfde van zijn bezit mag weggeven” ¹⁾.

Weezen waren vrijgesteld van bijdragen. B. Batra 8a deelt mee, dat Raba eens den weezen van Bar-Marjon bijdragen oplegde. Abaje zeide hem: „Is er niet een overlevering dat R. Sj'emoe'el bar J'hoeda leerde, dat men van weezen geen aalmoezen mag vragen, zelfs niet voor het loskopen van gevangenen” ²⁾? Vrouwen waren niet verplicht aalmoezen aan de openbare kassen te geven; zonder medeweten van hare echtgenooten mochten de collectanten alleen een kleine gave, geen groote van haar aannemen ³⁾. Een overlevering uit veel later tijd spreekt ook hiervan. Rabina had bij een inzameling van de vrouwen uit M'e'ħora kostbare voorwerpen ontvangen. Toen R. Tospa'ak hem er op wees, dat armverzorger alleen kleine dingen mochten aannemen, verdedigde hij zich met te zeggen dat deze voorwerpen voor de vrouwen van M. slechts kleinigheden waren ⁴⁾. Een arme mocht zijn bijdrage aan de armenkassen geven, als hij dat wilde; er hem toe dwingen mocht men niet. Gaven de armverzorger hem nieuwe (kleederen of voorwerpen die hij in zijn werk noodig had) en gaf hij de oude terug, dan mocht men die van hem

---

1) j. Pe'a I, 1, 15b: נמנו באישה שיהא אדם מפריש חומש מנכסיו למצות מעשה ברבי ישבב שעמר והחליק את כל נכסיו לעניים שלח לו רבן גמליאל והלא אמרו חומש מנכסיו למצות

2) אין פוסקין צדקה על היתומים אפילו לפדיון שבויים

3) B. Ḳamma 119a: גבאי צדקה לוקחין מהן דבר מועט אבל תנו רבנן . . . גבאי צדקה לוקחין מהן דבר מועט אבל לא דבר מרובה

Tos. B. Ḳamma XI, 6, blz. 370, r. 18.

4) B. Ḳamma 119a.

aannemen, maar men kon er hem niet toe verplichten ¹⁾).

Met pijnlijke nauwgezetheid worden alle gevallen behandeld. Een voorbeeld is daarvan de vraag of men de oorspronkelijke bestemming van een aalmoes mag veranderen; en de meening van de Tosefta is dat het niet mag zonder medeweten van de parnasim; de jer. Talm. meent: als de gift heeft plaats gehad, kan men er niets meer aan veranderen ²⁾).

Ook staat dit in verband met den eisch, dat de ontvangen gelden door de armverzorgeren zooveel mogelijk voor de aangegeven doeleinden zullen worden besteed (zie verder, bij Poerimcollecte.)

Wanneer één persoon in een vreemde stad vertoeft en men legt hem daar een bijdrage op voor de armenkas, dan moet hij die betalen; wanneer echter meerdere per-

---

1) Tos. Pe'a IV, 10, blz. 23, r. 23 vv.: עני שנותן פרוטה לחמחי ופרוטה לקופה מקבלין הימנו ואם לא אין מחייבין אותו ליתן נתנו לו חדשים ומחזיר להן שחקים מקבלין הימנו ואם לא נתן אין מחייבין אותו ליתן

2) Tos. Megilla III, 4, blz. 224, r. 19: הפוסק צדקה ער שלא זכו בה: פרנסים אין רשאי לשנותן לדבר אחר אלא מדעתן

j. Megilla I, 4, 70b: אלא כל המעות ער שלא יינתנו לגיבורין את רשאי: לשנותן משניתנו לגיבורין אין את רשאי לשנותן

M. Lazarus, Die Ethik des Judenthums. 1898, zegt hiervan S. 232 f: „Die Gesetzlichkeit wird oft zum Äussersten, auch zum Äusserlichsten getrieben; auch in Gebieten, wo man es am wenigsten erwarten sollte; statt vieler Beispiele sei nur eines angeführt. Man darf die zu Almosen bestimmte Münze, die man beiseite gelegt hat, mit einer anderen vertauschen; sobald sie aber in die Hand des Armenpflegers gelangt ist, „darf sie nicht mehr vertauscht werden“ (Maimonides). Der tiefere Sinn dieser scheinbar ganz ungehörigen, äusserlichen Peinlichkeit ist nicht zu verkennen. Das bestimmte Geldstück hat mit der Übergabe an den Pfleger seine Weihe empfangen; dieses sinnliche Ding ist Träger der sittlichen Idee des Wohlwollens geworden; es ist aus der physischen Sphäre, der es entstammte und angehört, emporgehoben und in den Bund des Geisterreichs mit aufgenommen; darum soll es nicht wieder in den Dienst gemeinen Nutzens zurückkehren, bevor die sittliche That, zu der es bestimmt war, mit ihm vollbracht ist.“

sonen uit de eene plaats in een andere vertoeven, dan moeten zij de hun opgelegde som wel voldoen, doch mogen die later weer naar hun woonplaats meenemen, om die aan de eigen armen ten goede te doen komen. Alleen wanneer in die vreemde plaats een **חבר עיר** is, moeten zij deze het geld schenken ¹⁾).

Inzamelingen werden ook gehouden in de synagogen, In de synagogen. waarbij vaak openlijk bedragen werden toegezegd ²⁾). Rijken deden dat wel om aan den haat en de verachting der armen te ontkomen ³⁾); kwam het echter op betalen aan, waartoe niemand hen kon dwingen, dan trokken velen zich terug; doch het gold voor een zware zonde, waardoor rampen over het land kwamen ⁴⁾). Of dit geven en beloven met eenigen ophef gepaard ging, zooals Mt. 6 ⁵⁾ doet vermoeden, blijkt verder niet. Wel kondigden de collectanten op gewone dagen luide hun komst en de collecte aan; op feestdagen moesten zij zonder enig vertoon inzamelen en verdeelen bij naburige huizengroepen ⁵⁾).

1) Megilla 27a, b: בני העיר שהלכו לעיר אחרת ופסקו עליהם צדקה נותנין וכשהן באין מביאין אותה עמהן ויהיו שהלך לעיר אחרת ופסקו עליו צדקה תינתן לעניי אותה העיר . . . תנינא כמה דכרים אמורים בשאין שם חבר עיר אבל יש שם חבר עיר תינתן לחבר עיר

id. Tos. Megilla III, 4, blz. 224, r. 17 v. als men i. pl. v. לעניי עירו met de noot aan den voet van blz. 224 leest אחרת עיר.

Schürer II, S. 482 „Das seltene Wort **חבר עיר** wird allerdings verschieden erklärt. Da aber jedenfalls ein Gemeinde-Verband darunter zu verstehen ist, und da die religiöse Gemeinde sonst nicht **חבר** sondern **כנסת** heisst, so wird unter **הֵבֵר** eben ein bürgerlicher Gemeinde-Verband zu verstehen sein”.

2) Tos. Sjabbat XVI, 22, blz. 186, r. 10 wordt opgesomd, wat op sabbat verboden is; o. a. ook: **אין פוסקין צדקה לעניים בבית הכנסת ואפילו להשיא יתום ויתומה**

j. De'mai 23b: **ואין פוסקין מהן צדקה לעניים בבית הכנסת**

Tos. Pe'a IV, 16; Tos. Sjebi'it VII, 9; Tos. T'eroemot I, 10.

3) Büchler, a. a. O. S. 249.

4) Ta'anit 8b

5) j. De'mai III, 1, 23b: **גבאי צדקה ב"ט לא יהו מכריזין כדרך שמכריזין בחול אבל גובי בציצעה ונותנין בתוך חיקו ומחלקין לכל שכונה ושכונה בפני עצמה**

Wanneer iemand niet wilde geven, dan kon de armverzorger hem dwingen door een pand te nemen, zelfs op Vrijdagavond, wanneer hij bezig was met de voorbereiding voor den sabbat. Toch moesten de inzamelaars zich altijd welwillend betoonen, en vooral tegenover minder gegoeden niet terstond geweld gebruiken ¹⁾).

Verdeeling der aalmoezen.

We zagen reeds dat de verdeeling van de tamhoei dagelijks plaats had door drie personen; ook voor de verdeeling van de koepa eens per week, des Vrijdagsavonds, waren drie personen aangewezen ²⁾; zij heetten in tegenstelling met de inzamelaars, de uitdeelters, צרקה מחלקי ³⁾, al zullen het meestal wel dezelfde personen geweest zijn. Hun werk was moeilijk, zoodat R. Jose zeide liever inzamelaar dan verdeeler van aalmoezen te zijn ⁴⁾.

Onderzoek
naar den toe-
stand van
den arme.

In vele gevallen moesten zij een onderzoek instellen naar den toestand van den arme, die om hulp vroeg: of hij het noodig had, welke zijn vroegere positie was, en dit moest op kiesche wijze geschieden; een der beginselen was: den arme niet kwetsen. Verschillend zijn de meeningen of men onderzoek moet doen naar behoefte aan voedsel, of aan kleeding: Tos. Pe'a IV, blz. 23 r. 19 v. leert dat men een onbekende alleen het noodige voedsel moet verschaffen; kent men den arme, dan ook kleeding ⁵⁾. Ook volgens R. Jehoeda moet men wel voor kleeding, niet

1) B. Batra 8b: שמשכנני על הצרקה ואפילו בערב שבת
Ketoebot 44b, Kidd. 76b.

2) Pe'a VIII, 7: והקופה נגבית בשנים ומתחלקת בשלושה

3) Sjabbat 118a.

4) Sjabbat 118a: יהא חלקי מנבאי צרקה ולא ממחלקי צרקה

5) במה דברים אמורים בזמן שאין מכירין אותו אבל בזמן שמכירין אותו אף
מכסין אותו

voor voeding een onderzoek instellen ¹⁾. Doch ook wordt het tegenovergestelde geleerd ²⁾; j. Pe'a VIII, 7, 21a bespreekt de twee uiteenlopende meeningen, doch eindigt met bovengenoemde plaats uit de Tos. met de bijvoeging, dat men hem dan alles verschaft overeenkomstig zijn rang ³⁾.

De gaven uit de tamhoei waren voor de doortrekkende armen. Zulk een arme ontving een brood van minstens een pondion waarde, als 4 sea koren een sela kostten; overnachtte hij, dan gaf men hem daarvoor het noodige, n.m. een bed, kussen, olie en kleine vruchten, visch en groente; blijft hij den sabbat over, dan moet men hem spijs voor drie maaltijden geven. Had men nog spijs genoeg voor twee maaltijden, dan kreeg men niets uit de tamhoei ⁴⁾. Zoo behoefde een arme niet op een bepaalde plaats te wonen om ondersteuning te ontvangen; doch zijn er tegelijk vreemden en armen uit de stad zelf, dan gaan de laatsten voor ⁵⁾.

Tegenover een arme die langs de huizen aalmoezen vroeg, was men tot niets verplicht, omdat hij zich niet schaamde te bedelen ⁶⁾; 't medelijden eischt echter dat men hem toch een kleinigheid schenkt, opdat hij niet omkome ⁷⁾. Was

1) B. Batra 9a: רב יהודה אמר בודקין לבסות ואין בודקין למונות

2) B. Batra 9a: אמר רבי חונא בודקין למונות ואין בודקין לבסות

3) אבל בזמן שמכירין אותו אף מכסין אותו והכל לפי כבודו

4) Pe'a VIII 7: אין פותחין לעני העובר ממקום למקום מכבד בפונדיון מערבוע
סעין בסלע לן נותנין לו פרנסת לינה שבת נותנין לו מון שלוש סעודות מי שיש
לו מון שתי סעודות לא יטול מן התמחוי

Tot de פרנסת לינה rekent Tos. Pe'a IV, 8, blz. 23, r. 18 v.:
שמן וקיטנית דגה וירק

B. Batra 9a en Sjabbat 118a voegen er bed en kussen bij:
מאי פרנסת לינה אמר רב פפא פוריא ובי סריא

5) B. Me'sia 71a: עניי עירך ועניי עיר אחרת עניי עירך קודמין

6) Tos. Pe'a, blz. 23, r. 20: המסבב על הפתחים אין נוקקין לו לכל דבר
B. Batra 9a.

7) B. Batra 9a: אין נוקקין לו למתנה מרובה אבל נוקקין לו למתנה מועטת
j. Pe'a VIII, 7, 21a.

er geen geld in kas, dan gaf een armverzorger het wel van eigen middelen; zoo wordt van Benjamin den Rechtvaardige, die beheerder van de koeppa was, meegedeeld dat, toen eens in een jaar van hongersnood een vrouw om ondersteuning kwam vragen voor zichzelf en hare 7 kinderen, hij zelf haar ondersteunde, daar de kas leeg was ¹).

Gaven uit de koeppa. Uit de koeppa had eens per week, des Vrijdagsavonds, een uitdeeling plaats (zie boven, blz. 104). De armen ontvingen dan geld, voldoende om een week te leven; voor ieder werd gerekend 2 maaltijden daags, dus ontvingen zij geld voor 14 maaltijden. Wie nog zooveel geld had dat hij zelf 14 maaltijden kon koopen ontving niets ²).

Vroegere stand der be- Bij de ondersteuning gold als regel, dat men zooveel mogelijk rekening moest houden met den vroegeren stand en behoeften van den bedeelde, zijn wenschen tegemoet komen, zijn eergevoel niet kwetsen. Was een arme gewoon wollen kleeren te dragen, dan kreeg hij die; vroeg hij om brood, hij ontving het; om geld, dan geld; ontving hij liever deeg om zelf brood te bakken, het kon geschieden; een gebrekkige hielp men bij het eten; zelfs stelde men een paard en knecht tot zijn beschikking. Het is eens gebeurd dat Hillel de Oudere voor een arme van goede afkomst een paard kocht om te rijden en een slaaf om hem te dienen. En van Galileërs wordt verteld dat zij in Sepphoris elken dag aan een oude van dagen een pond vleesch brachten ³). Een gebruikelijke vraag aan armen was dan

1) B. Batra 11a.

2) Pe'a VIII, 7: מון ארבע עשרה סעודות לא יטול מן הקופה vgl. Sjabb. 118a, waar als getal 15 of 16 maaltijden wordt genoemd, nm. 3 of 4 voor den sabbat.

3) Tos. Pe'a, IV, 10, blz. 23, r. 25—29: היה משתמש בכלי מילת נותנין לו כלי מילת פת נותנין לו פת מעה נותנין לו מעה עיסה נותנין לו עיסה להאכילו לתוך פיו מאכילין אותו לתוך פיו . . . אפי' עבר אפי' סוס מעשה בחילל חוקן שלקח לעני בן טובים אחר סוס שהיה מתעמל בו ועבר שהיה משמישו ומעשה באנשי הגליל שהיו מעלין לוקן אחר ליטרא אחת בשר בצפורי בכל יום

ook, als zij om hulp kwamen: waarmee voedt gij u gewoonlijk ¹⁾? waarop wel eens, zooals R. N^ehemja en Raba ondervonden, hooge eischen volgden, als kip, vleesch, olie en ouden wijn, wat de gemeente te veel zou bezwaren ²⁾. In gewone omstandigheden werd een vrouw eerder aan voedsel en kleeding geholpen en vrijgekocht dan een man ³⁾. Als een arme van goede afkomst onderstand kwam vragen, ontving hij die ook, doch hij moest de vroeger gebruikte weeldeartikelen, die hij nog bezat, verkoopen en mindere aanschaffen: in plaats van gouden koperen, in plaats van koperen glazen vaatwerk ⁴⁾. Op die wijze bespaarde hij ook eenig geld en kon wellicht zijn bezit weer stijgen tot 200 zoez, en dan behoefde hij niet ondersteund te worden. Zoodra iemand dit bedrag bezat, mocht hij geen pe'a, leket, sjikha of armentierend aannemen; ontbrak er slechts één denarie aan, dan mocht hij, ook al gaven duizend eigenaren het hem tegelijk, alles aannemen (zie boven, blz. 100); rustte er een hypotheek op zijn goed, dan ook. Nooit mocht men iemand dwingen zijn huis of gereedschappen te verkoopen tot aanvulling van die som; door dit laatste zou men hem de gelegenheid ontnemen zijn brood te verdienen ⁵⁾. Wanneer iemand echter 50 zoez bezat en daarmee handel dreef, mocht hij niets aannemen ⁶⁾. Op die

---

Ook j. Pe'a VIII, 8, 21a, doch leest בשר צפורים „een pond vogel-vleesch”, en Ketoebot 67b, waar er bijgevoegd is, dat, toen hij eens geen knecht vond om voor hem (den arme) uit te loopen, Hillel zelf drie mijlen voor hem uitging, לפניו ורצ לפניו שלשה מילין

1) Ketoebot 67b: במה אתה סוער

2) Ketoebot 67b.

3) Zie boven, blz. 47, noot 4.

4) Tos. Pe'a IV, 11, blz. 23, r. 29 v.: היה משתמש בכלי זהב מוכרין ומשתמש בכלי וכוכות בכלי נחשת בכלי נחשת מוכרין ומשתמש בכלי וכוכות

5) Pe'a VIII, 8: ומעשר: מי שיש לו מאתים זוז לא יטול לקט שכחה ופאה ומעשר: עני היו לו מאתים חסר דינר אפילו אלף נותנין לו כאחת הרי זה יטול היו ממושכנין לבעל חובו ולכתובת אשתו הרי זה יטול אין מחיבין אותו למכור את ביתו ואת כלי תשמישו

6) Pe'a VIII, 9: מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא ונותן בהם הרי זה לא יטול

wijze trachtte men bevoordeeling* van den eenen arme boven den andere te voorkomen. Misbruiken bleven echter niet uit, zooals duidelijk blijkt uit de bedreiging: wie niet behoeft te nemen, en het toch doet, wordt afhankelijk van anderen nog voor zijn dood ¹⁾. Men deed zich voor als lam, blind of kreupel, maakte een opgezet lichaam of hooge schouders; doch zoo zullen zij nog worden voor hun dood, klinkt het waarschuwend ²⁾.

Daarentegen sprak bij velen het eergevoel en wilden zij niet onderhouden worden, hoe noodig het was; zij zullen het voorrecht genieten, op hoogen ouderdom anderen te helpen van hun goederen ³⁾. Toch moest er iets op gevonden worden als zij de aangeboden ondersteuning afwezen. De armverzorger moest hen in 't oog houden en ondersteunen door 't hun eerst te leenen en daarna te schenken. Een andere opvatting was het te schenken en daarna het als leening te beschouwen. R. Sjim'on zegt dat men den arme een pand moet laten geven om diens eigenliefde te streelen. Had iemand wel bezittingen, maar wilde hij die niet gebruiken voor eigen onderhoud, dan moesten de armverzorger hem het noodige als geschenk geven en 't later terugvorderen; doch een andere opvatting is dat men zich met zoo iemand niet moet bemoeien. Ook kan men iemand goederen geven om handel mee te drijven, opdat hij zoo in zijn onderhoud zou kunnen voorzien ⁴⁾.

1) Pe'a VIII, 9: וכל מי שאינו צריך לטול ונוטל אינו מת מן הוקנה עד: שיעצרך לבריות

2) Pe'a VIII, 9: וכל מי שאינו לא חגר ולא סומא ולא פסח ועושה עצמו כאחר מהם אינו מת מן הוקנה עד שיהיה כאחר מהם

Tos. Pe'a IV, 14, blz. 24, r. 5 v.: המסמא את עינו והמצבה את כריסו והמקפה את שוקיו אין נפטר מן העולם עד שיחלה כך

3) Pe'a VIII, 9: וכל מי שצריך לטול ואינו נוטל אינו מת מן הוקנה עד: שיפרנס אחרים משלו

4) Tos. Pe'a IV, 12, 13, blz. 24, r. 1—5: האומר איני מתפרנס משל אחרים: 5—1. שוקרין עליו ומפרנסין אותו נותנין לו לשום מלוה חוזרין ונותנין לו לשום מתנה דברי ר' מאיר וחכמים אומרים נותנין לו לשום מתנה וחוזרין ונותנין לו לשום

Weezen.

Opzicht over en verzorging van weezen behoorde ook tot de taak der gemeente. Huwde men een weesmeisje uit, dan mocht men haar voor uitzet niet minder geven dan 50 zoez; was er meer in kas, dan overeenkomstig haar stand. Voor haar uitzet werden zelfs bijzondere collecten gehouden¹⁾. Wanneer een weesjongen en een weesmeisje tegelijk om ondersteuning vroegen, dan ging het meisje voor, omdat het voor een vrouw pijnlijker is te gaan bedelen dan voor een man. Willen een weesjongen en weesmeisje gaan trouwen, dan gaat het meisje voor, omdat het voor een vrouw beschamender is (ongetrouwd te zijn) dan voor een man. Wil een wees gaan trouwen, dan huurt men eerst een huis voor hem, schaft hem een bed en de noodige meubelen aan en laat hem daarna trouwen²⁾. R. Me'ir, en op zijn gezag ook anderen, leerde, dat wanneer een vader de beschikking had gemaakt zijn zonen een sikkal per week te geven en zij hebben een sela noodig, men hun dan een sikkal moet geven van hun bezit, en de rest uit de armenkas aanvullen. Doch de wijzen leeren: men moet voortgaan met van hun erfdeel te nemen tot het verbruikt is, en dan moeten zij vervolgens van aalmoezen ondersteund worden³⁾.

הלואה ר' שמעון אומר לו הבא משכון כדי לגוס דעתו האומר אני מתפרנס משל עצמי שוקרין עליו ומפרנסין אותו נותנין לו לשום מתנה חוזרין וגובין הימנו vergel. B. Megia 31b; Ketoebot 67b; Pesahim 48b.

1) Zie boven, blz. 105.

2) Ketoebot 67 a, b: יתום ויתומה שבאו להתפרנס מפרנסין את היתומה ואח"כ: יתום מפרנסין את היתום מפני שהאיש דרכו לחזור על הפתחים ואין אישה דרכה לחזור יתום ויתומה שבאו לינשא משיאין את היתומה אחר כך משיאין את היתום מפני שבושתה של אישה מרובה משל איש ת"ר יתום שבא לינשא שוכרין לו בית ומציעין לו מטה וכל כלי תשמישו ואח"כ משיאין לו אישה

3) Jer. Ketoebot VI, 7, 30a, 31a: תני רבן שמעון בן גמליאל אומר רבי מאיר: היה אומר האומר תנו לבניי שקל בשבת והן ראויין ליטול סלע נותנין להן שקל והשאר מתפרנס מן הצדקה והכמים אומרים גובין והולכין עד שיכלו הנכסים והשאר יתפרנסו מן הצדקה

Poerimfeest.

De Joden waren gewoon op het Poerimfeest elkander, en vooral aan de armen, geschenken te geven ¹⁾. Voor de laatsten werd een bijzondere collecte gehouden, om voor hen de feestvreugde te verhoogen. De opbrengst van die collecte moest voor de armen op Poerim verdeeld worden; men mocht niet te zuinig zijn bij het uitdeelen om wat over te houden voor andere doeleinden. Voor het geheele bedrag moest men kalveren koopen, die laten slachten en opeten; het overblijvende mocht niet in de armenkas komen. Ook stelde men geen onderzoek in naar den staat der armen, maar gaf aan wie zijn hand uitstreckte. Ook een arme moest het geld alleen voor het feest gebruiken en mocht er zelfs geen schoenriem voor koopen ²⁾.

Geld voor
een bepaald
doel.

Wanneer na een uitdeeling voor een bepaald doel nog geld over was, dan bleef dat in kas om later voor dergelijke doeleinden te worden besteed, bijv. geld voor armen, voor andere armen, voor loskoop van gevangenen, voor 't bevrijden van andere gevangenen; was het voor een bepaald persoon, dan ontving deze of zijn erfgenamen het; voor begrafenissen, het bleef voor dat doel ³⁾.

In 't geheim geven.

Bijzonder aanbevolen werd het in 't geheim geven, zoodat de gever niet weet wie het ontvangt, noch deze

1) Megilla 7a, b. Nowack, a. a. O. II, S. 195.

2) Tos. Megilla I, 5, blz. 222, r. 1—3: אין . . . מגבית פורים לפורים. מדרקין במגבית פורים אבל לוקחין את העגלים שוחטין ואוכלין והמותר אל יפול לבים של צדקה ר' אלעזר אומר מגבית פורים אל יעשה מהן עני רצועו לסנדלו

B. Mešia 78b en 106b; 78b staat dat de rest wel in de armenkas komt.

j. Megilla 70b: אין מדרקין במצות פורים אלא כל מי שהוא פושט את ידו ליטול נותנין לו

3) Sjekalim II, 5: מותר עניי לעניי מותר עני לאותו עני מותר שבויים מותר עניי מותר שבוי מותר המתים למתים מותר מת ליורשיו

van wie het komt ¹⁾. Wie in stilte weldoet is grooter dan onze meester Mozes, zegt R. El'azar, en R. Jannai oordeelt dat het beter is niets te geven, dan iemand in het openbaar iets te schenken en hem daardoor te beschamen ²⁾. Dat er waren die zich beroemden op hun weldadigheid, blijkt uit Mt. 6 ² en uit den naam schouder-Farizeën, aan een der 7 groepen waarin zij verdeeld werden, gegeven, dat zijn zij, die a. h. w. hun goede daden op de schouders dragen om ze te vertoonen ³⁾.

Een eigenaardig gebruik vinden we in dezen tijd vermeld, om het geven en nemen van aalmoezen zoo geheim mogelijk te doen plaats hebben. Sj'ekalim V, 6 lezen we: „In den tempel waren twee kamers: de eene de kamer der zwijgenden, de andere de kamer der gereedschappen. In de kamer der zwijgenden legden teergevoelenden (eig. menschen die bang waren te zondigen door openlijk te geven) in 't geheim hun gaven, en armen van goeden huize ondersteunden zich daaruit in stilte ⁴⁾.” Tos. Sj'ekalim II, 16 blz. 177, r. 10 vv. voegt er aan toe, dat zulk een kamer ook was in elke stad, zeker in de synagoge, met hetzelfde doel ⁵⁾. De tekst is duidelijk: de een legde zijn gaven in geld of in natura daarin, armen van goede afkomst namen

De kamer
der zwijgen-
den.

1) Zie boven, blz. 105.

2) Hagiga 5a: מוטב דלא יהבת ליה מהשתא דיהבת ליה וכספתיה

3) j. Berakot: IX, 7, 14b: פרוש שיכמי טעין מצוותא על ביתפא

מצוה oorspr. gebod, is hier en op meerdere pl. overgegaan in de bet. van goed werk, aalmoes. מ' תן לי מ' = geef mij een aalmoes, zegt een arme. למצותיה פתיה לאסיא . . . . . תרעא = een deur, die niet geopend is voor liefdadigheid, daar komt de dokter. Boven, blz. 107, noot 1.

מצוה = „den Toten ohne Angehörigen, den zu bestatten jedem zur besonderen Pflicht gemacht wird.” (Büchler, a. a. O. S. 204).

j. Megilla 70b: מצות פורים, en elders.

4) שתי לשכות היו במקדש אחת לשכת חשאים ואחת לשכת הכלים לשכת חשאים יראי חטא נותנים לתוכה בחשאי ועניים בני טובים מתפרנסין מתוכה בחשאי

כשם שהיתה לשכת חשאין במקדש כך היתה בכל עיר ועיר מפני שעניים בני טובים מתפרנסין לתוכו בחשאי

in stilte het noodige. We zouden gaarne iets meer weten over de werking ervan, doch daarover is verder niets bekend¹⁾; men schijnt op ieders eerlijkheid en bescheidenheid vertrouwd te hebben, en het doel, den arme niet kwetsen, werd zeker bereikt.

Onwillekeurig denkt men aan de vele bezwaren, aan zulk een instelling verbonden; een dergelijke inrichting uit onzen tijd bewijst echter dat het wel mogelijk is. Prof. Dr. M. Lazarus deelt daarvan het volgende mee²⁾: „Seit etwa 150 Jahren besteht innerhalb der jüdischen Gemeinde in Berlin ein Verein: „Mischan abelim“ = Stütze der Leidtragenden; sein Zweck ist: bedürftige Familien, die durch den Tod eines ihrer Mitglieder — ins besondere auch weil sie sich religionsgesetzlich in den Trauertagen jeder Arbeit enthalten — in Noth gerathen würden, zu unterstützen. Um das Ehrgefühl des Empfangers zu schonen, ist folgende Einrichtung getroffen. Der Vorstand des Vereins sendet in jedes Trauerhaus, gleichviel ob arm oder reich, zwei verschlossene Büchsen; in die eine Büchse Nr. 1 wird eine Summe gelegt, die dem Bedürftigen eventuell dargeboten werden soll; zu dieser Büchse erhält jeder Empfänger (unter Siegel) einen Schlüssel und er wird in einem Begleitschreiben ersucht, jedenfalls diese Büchse zu öffnen und zu entleeren. Je nach seiner Bedürftigkeit kann er nun den ganzen Inhalt der Büchse oder einen Theil derselben für sich behalten; — bedarf er aber der Unter-

---

1) Hamburger R. E. Bd. II, S. 1201, Art. Tempel, zegt dat velen de hasja'im met de Essenen in verband brengen; art. Alms in The Jewish Encycl. eveneens; doch dezen hebben met die „zwijgenden" niets te maken (zie D. Plooi, De Essenen, in Theol. Stud. 1905 blz. 212). Nowack, a. a. O. II, S. 79; Surenhusius bij zijn verklaring van de misjna op deze plaats, noch Art. „Armenfürsorge" in Hamburger, R. E. geven enig licht.

2) Die Ethik des Judenthums, 1898, S. 39 f.

stützung nicht, so ist er gebeten, den Betrag in die Bûchse Nr. 2 zu werfen. Ebenso werden Wohlhabende ersucht, den Inhalt dieser Bûchse aus ihren eigenen Mitteln zu vermehren, um den Zweck des Vereins damit erfüllen zu können. Dieser Bûchse Nr. 2 blijft langere Zeit wârend ihrer Wanderung durch mancherlei Familien uneröffnet, so dass Niemand, nicht einmal der Vorstand des Vereins, wissen kann, wer gegeven und wer genomen hat."

Het lange bestaan der vereeniging wijst er op dat het vertrouwen in de leden niet ongegrond is geweest.

Besluit.

Zoo heeft het Jodendom in dezen tijd getracht het lijden van den armen volksgenoot te verzachten. We mogen daarbij menigmaal kleinzielige haarkloverijen ontmoet hebben, de kring moge o. i. te nauw zijn getrokken, we mogen niet vergeten hoe de tijdsomstandigheden niet gunstig waren voor een algemeene verbroedering, hoe vooral en allereerst de vragen uit de praktijk in behandeling kwamen en hoeveel al niet geëischt werd voor de arme landslieden. Niet gering te schatten zijn de groote stoffelijke opofferingen die men zich voor de armen heeft getroost. We kunnen dan ook ten volle de waardeering van Bousset van de Joodsche ethiek toepassen op de armenzorg in het bijzonder¹⁾: „Sind aber die äusseren Bedingtheiten und Schranken der jüdischen Ethik zum Greifen deutlich, so würden wir ungerecht urteilen, wenn wir darauf allein unser Augenmerk richten wollten. Das Äussere hat die Innerlichkeit doch auch hier nicht erstickt. Der Kern in der harten Schale ist nicht verholzt. Wenn wir versuchen, in die Innenseite und ins einzelne, namentlich in die un-

---

1) a. a. O.², S. 470 f.

befangene volksthümliche Ethik des Judentums einzudringen, so spüren wir unter der harten Aussenseite ein eigentümliches, ernstes und kräftiges Leben. Ja es sind vielfach Schätze ethischer Weisheit und ethischen Ernstes hier aufgehäuft, die auch hier nur der Befreiung und Entfesselung von äusserer Gesetzlichkeit und partikularistischer Gebundenheit harren, um dann weithin in einer neuen Welt geistigen Lebens wirksam zu werden."

STELLINGEN.

STELLINGEN.

I.

J. Sirach 7³³ leze men :

חַן מֵתָן לִפְנֵי כָל חַי
וְגַם מִמֵּת אֵל תִּמְנַע חֶסֶד

II.

In deze plaats (stelling I) is geen sprake van het „spijzigen van den doodengeest” (A. W. Groenman, Het vasten bij Israël, blz. 143), maar van de gemiloet ḥasadim.

III.

De uitdrukking אוֹכֵל בְּתִרּוּמָה (Teharot VIII, 2) wijst op verarming onder de Aäroniden.

IV.

Johannes Weisz zegt ten onrechte bij zijn verklaring van Matth. 25³¹⁻⁴⁶ (Die Schriften des N. T. u. s. w. I¹, 1, S. 360 f.): „Um so *unjüdischer* berührt uns die herrliche Idee, die in der Mitte steht V. 35—40. Es ist dies eine rhetorisch-poetische Ausführung des Gedankens Mk. 9, 37 = Mtth. 18, 5: wer ein Kind aufnimmt auf meinen Namen, der nimmt mich auf.” Matth. 25^{35, 36} vatten integendeel saam de verschillende vormen van liefdadigheid van Joodsche tijdgenooten.

V.

I Joh. 3^{18 v.} leze men: Τεκνία, μη ἀγαπῶμεν λόγῳ μὴδὲ τῇ γλῶσσῃ, ἀλλὰ ἐν ἔργῳ καὶ ἀληθείᾳ, καὶ ἐν τούτῳ γνωστικοίμεν ὅτι ἐκ τῆς ἀληθείας ἐσμεν. καὶ ἐμπροσθεν κ. τ. λ.

VI.

Gal. 4² onderstelt dat de vader gestorven is, en de κληρονομος, wees zijnde, nog eenigen tijd onder voogden moet staan door den vader benoemd.

VII.

Terecht vertaalt Sch w a l m, La vie privée du peuple juif à l'époque de Jésus Christ, p. 99, ἐμπορία in Joseph. c. Apion. I, 12, door: handel ter zee.

VIII.

De beteekenis van Jezus' persoon voor ons geloof ligt hierin, dat hij voor ons een symbool is geworden (W. Bousset, Die Bedeutung der Person Jesu für den Glauben).

IX.

Ten onrechte beweert prof. G. Wildeboer (Tijdschr. voor Strafrecht, 1903/'04, dl. XVI, blz. 98): „Werkelijke religie zien wij in de wetten van Israël, niet in die van de vlakte van Sinear.”

X.

Uit het „gevoelen van het kwaad als schuld” mag niet worden afgeleid, dat „het hoogtepunt ’s menschen oorsprong” was. (Vergel. J. F. Beerens, De Zondeval, in Theol. Tijdschr. 1910, blz. 429).

XI.

Te vreezen is, dat „de toekomstige eeuw der psychologie” niet zal beantwoorden aan de verwachtingen, die prof. G. Heijmans daarvan koestert.

XII.

Het aanhouden van dogmatische termen, waarin nieuwe gedachten worden gelegd, staat aan de bevordering van het godsdienstig leven in den weg.

XIII.

Wat „religionsgeschichtlich” niet waar is, kan ook „practisch-religieus” niet waar zijn. (Vergel. B. D. Eerdman, art. Exegese, blz. 296 v. in Theol. Tijdschr. 1910).

XIV.

Calvijs optreden tegenover Servet moge eenigszins gerechtvaardigd kunnen worden uit zijn dogmatische overtuiging en bezorgdheid voor de belangen der Hervorming, niet te verdedigen is, dat hij, na de briefwisseling met Servet (1545), dezen zijn gevoelens niet openlijk deed kennen, en dat hij aan de inquisitie te Vienne bewijzen leverde ten nadeele van Servet.

XV.

Kerkelijke armenzorg zij regel, burgerlijke blijve aanvulling.

XVI.

De kerk heeft een sociale roeping.

XVII.

Terecht zegt prof. I s. v a n D i j k, Vota Academica, blz. 221 v. van het theologisch Hooger Onderwijs: „Voor het technische verlang ik minder examens, minder colleges, minder, veel minder stof, meer, veel meer studie, veel meer vrijheid voor studie.”

XVIII.

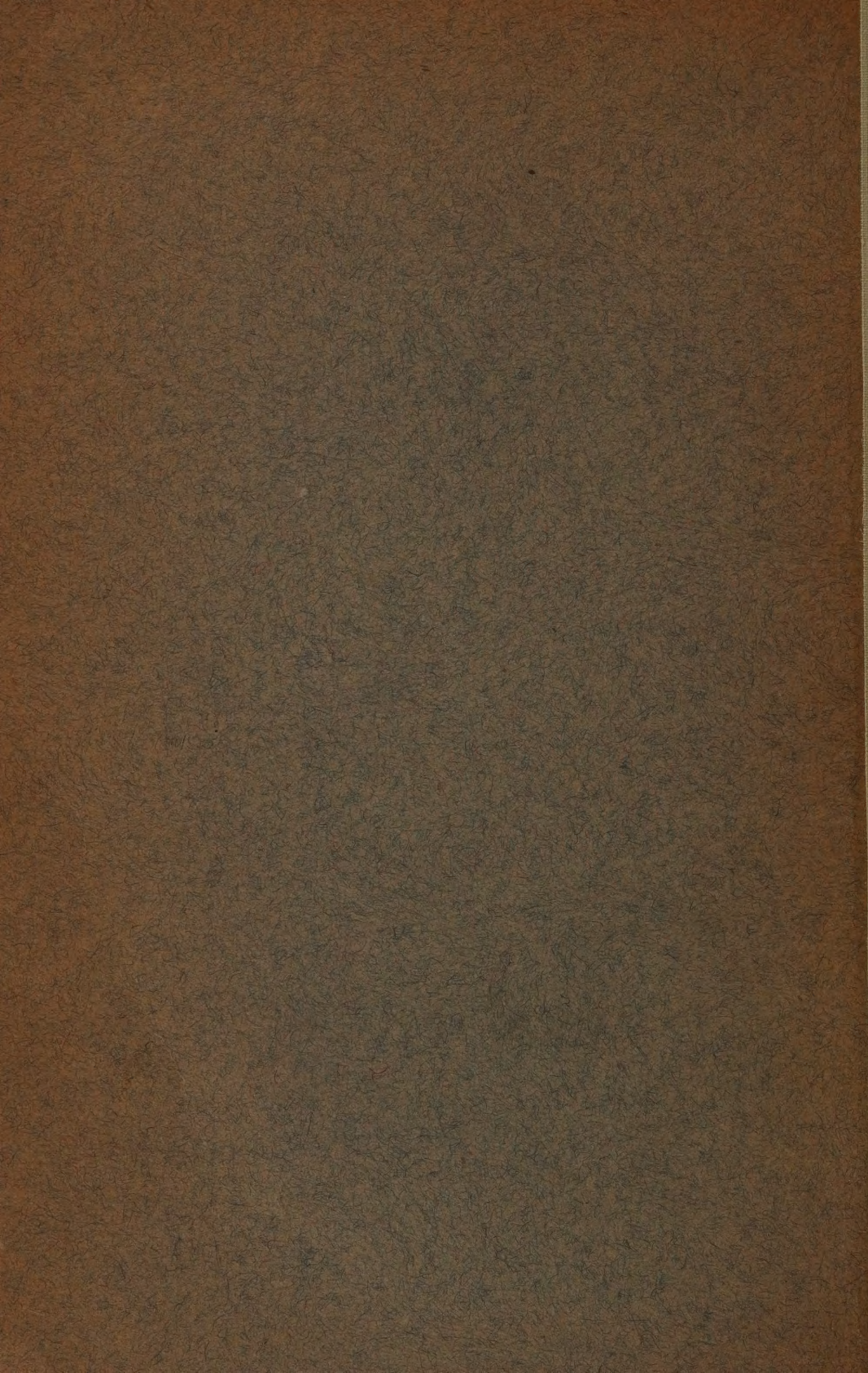
Het examen ter toelating tot de Evangeliebediening in de Ned. Herv. Kerk worde afgeschaft; of, zoo dat niet kan geschieden, worde het niet meer afgenomen door de Provinciale Kerkbesturen, maar door een daartoe aange-
wezen commissie.

HV
3193
P3
I85

Iterson, Aart van.

Armenzorg bij de Joden in Palestina, van 100 v. Chr.-
200 n. Chr. Leiden, E. IJdo, 1911.

126 p. 25 cm.

Proefschrift—Leyden.

Includes bibliographical references.

1. Jews in Palestine—Charities.

1. Title.

HV3193.P3 I85

CCSC/mm

75-287370

A1121

A1121

